

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ)

ІЗ МЕМУАРНОЇ СПАДЩИНИ ЛЕВКА ЧИКАЛЕНКА: СПОГАДИ ПРО ДИТЯЧІ ТА СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

Левко Чикаленко (1888–1965) – відомий український громадсько-політичний діяч, учасник студентського руху в Петербурзі, вчений (археолог, антрополог), публіцист, редактор українських видань, представник прометеївського руху в еміграції, старший син Євгена Чикаленка (1861–1929) – був і автором цінної мемуарної спадщини. Її складають уривки спогадів, що стосуються різних років або періодів життя автора. Вони мають важливе джерельне значення як для реконструкції окремих історичних подій, місій у них конкретних осіб, так і для відтворення біографічних фактів та життєвих обставин самого автора. Мемуарні записи Левка Чикаленка збереглися в його особовому архіві, що знаходиться у фондах Української вільної академії наук (США). Його складають різні джерела: рукописи наукових праць та статей, великий масив епістолярію (листи відомих українських політиків, вчених, поетів і письменників, копії відповідей на окремі листи Л. Чикаленка, родинне листування), рукописні й машинописні записи мемуарного змісту, деякі офіційні документи тощо. Вивчення цього приватного архіву та введення у науковий обіг його джерел допоможе нам дослідити як постать та наукову спадщину Левка Чикаленка, ще маловідому на сьогодні, так і історичне полотно доби поч. ХХ ст. Це послугує і важливим джерелом для дослідження життєвих обставин та політичних виборів відомих українців, які опинилися в еміграції у 1920-ті – 1930-ті роки і продовжували громадсько-політичну, культурно-просвітницьку й державницьку працю за межами України.

Окремі фрагменти з мемуарної спадщини Л. Чикаленка вже побачили світ, як за його життя, так і пізніше. Так, у 1963 р. видавництво “Наша батьківщина” у Нью-Йорку в серії “Мемуарна бібліотека” випустило у світ “Уривки зі спогадів з років 1919–1920” Л. Чикаленка. У них автор відобразив трагічні й драматичні події вказаних років у Києві через зріз власної участі у різних місіях: як гласного київської міської Думи, учасника переговорів з російським полковником О. Стесселем та генералом А. Кравсом, члена президії українського Громадського комітету, який виконував урядові функції в Києві у ті доленосні дні.

У післямові до своєї праці автор зазначив її особливості: він писав уривки під враженням подій, які особисто пережив, побачив або в яких узяв участь, вбачаючи їх основне значення в тому, що вони стануть “свідченнями”

про важливі події для майбутніх істориків¹. У цих уривках – спогади про епізоди київського життя кінця літа 1919 р.: вступ до Києва Української галицької армії, а за нею – російської Добровольчої армії під командуванням полковника О. Стесселя, про здачу Києва добровольцям, тривожні настрої у місті. Автор колоритно відобразив і власні драматичні революційні маршрути: подорож з Києва до Кам'янця на Поділлі, аби з'ясувати політичну ситуацію, яка склалася на той час в Україні. Шлях Левка на захід проліг на селянських возах через десятки українських міст і сіл. Це зближувало автора з людьми з різних місцевостей, давало можливість спостерігати їхні настрої та бути очевидцем важливих подій, зустрічатися з українськими повстанцями і їхніми ватажками, напр., у Брусиліві відбулася зустріч з Юліаном Мордалевичем, а в Козятині – з отаманом Зеленим. Л. Чикаленко зафіксував і свій приїзд до західної столиці Української революції, зустрічі з провідними українськими політиками: С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, І. Мазепою та враження від них. У спогадах Левка й розповіді про повернення до Києва. В умовах війни його подорож супроводжували численні пригоди, строкаті знайомства та несподіванки. Автор зазначав в “Уривках...”, що першодрук його спогадів про подорож до Кам'янця побачив світ у київській газеті².

Викладаючи факти, Л. Чикаленко висловив і власні погляди на окремі події, напр., на київську серпневу катастрофу 1919 р., пов'язану зі здачею міста Добровольчій армії. Автор розповів і про власну діяльність у роки революції: відрядження восени 1919 р. (у товаристві з О. Саліковським) до Ростова-на-Дону для переговорів із тамтешнім козацтвом щодо його українських орієнтацій, подорож до Львова, зустріч там із митрополитом Андреем Шептицьким для врегулювання наддніпрянсько-галицьких взаємин, які так недоречно загострилися у ту відповідальну добу, про зустріч із галичанами, їхні думки та настрої. Левко описав і подорож восени 1920 р. до Криму (Севастополя). Метою його поїздки були переговори з Головнокомандувачем Російської армії в Криму і Польщі П. Врангелем щодо спільної стратегії у боротьбі з червоними окупантами.

Перед виходом книжкового видання зазначених уривків спогадів Л. Чикаленка їхні фрагменти друкувались і в українській діаспорній газеті “Наша батьківщина” – незалежному тижневику демократичної думки, що виходив у Нью-Йорку. Так, там побачили світ нариси “Подорож на Крим 1920 року”³, “Осінь 1919 року”⁴, “Зустрічі з митрополитом Андреем”⁵.

Окрім зазначеної праці, Л. Чикаленко писав спогади і про інші періоди свого життя та наукової праці. Так, його перу належить нарис “Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині: (Уривок з спогадів з 1909-го року)”⁶.

¹ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963. – С. 161.

² Там само. – С. 68.

³ Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1962. – № 3. – 24 листоп.; № 4–5. – 8 груд.; 1963. – № 6–7. – 7 січ.; № 8–9. – 19 січ.

⁴ Там само. – Нью-Йорк, 1963. – № 13–14. – 23 лют.; № 15–16. – 16 бер.; № 17–18. – 6 квіт.; № 19–20. – 20 квіт.; № 21–22. – 11 трав.; № 30. – 31 серп.

⁵ Там само. – Нью-Йорк, 1962. – № 2. – 17 листоп.

⁶ Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині: (Уривок з спогадів з 1909-го року) // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Нью-Йорк; Буенос-Айрес; Вінніпег, 1955. – Ч. 2. – С. 34–51.

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

Також Л. Чикаленко написав про свою участь у літніх наукових ваканційних курсах 1904 р., що проходили у Львові⁷, про зустріч та знайомство з І. Франком і його родиною. Цей уривок під заголовком “Як ми з І. Франком ловили рибу” побачив світ у 1997 р. та був перевиданий 2011 р. у Львові⁸.

В УВАНівському архіві Л. Чикаленка виявлені й фрагменти спогадів, що стосуються ранніх періодів життя автора та писались ним вже в еміграції. Вони виглядають як уривки, що конспективно відображають події та людей, які врізались у пам'ять автора. Можливо, Левко мав намір у майбутньому написати цілісну мемуарну працю та своїми конспективними, а іноді й дуже лаконічними записами готувався до неї. А можливо, у такий спосіб він просто згадував на чужині минуле та рідних людей.

Отже, виявлені спогади Л. Чикаленка стосуються різних періодів його життя, а тому вважаємо їх розрізненими джерелами. Їх не зв'язують ні хронологічні межі, ні сюжети, ані спільні персонажі. Кожний фрагмент має свою хронологію, героїв та сюжетні лінії. Допускаємо, що автор описував лише ті життєві епізоди, які найбільше йому запам'ятались, бо саме на цьому він кілька разів наголошував у першому спогаді про дитячі роки та про початки свого світосприйняття.

Тексти фрагментарних спогадів Левка мають форми як машинописних варіантів, так і рукописів. Заголовки до них автор дописував рукою (олівцем або ручкою). Так, перший уривок спогадів, що подається в нашій публікації, має заголовок “Спогади з дитячих літ”. Це машинописні тексти, надруковані на 30-ти сторінках. У них зустрічаються авторські рукописні правки: вставки, підкреслення, закреслення, примітки, винесені на маргінеси аркушів, тощо. Другий фрагмент має два заголовки: “Як ми з Ів. Франком рибу ловили: (Спогад з хлопячих літ)” та “Мої зустрічі з Ів. Франком”. Це 11 сторінок машинописного тексту, підписаних автором – Л. Чикаленком. Як зазначалось, цей уривок опублікував В. Гнатюк. У папці із трьома зазначеними текстами збереглись і короткі “Уривки з щоденника”, які автор писав в еміграції, та два варіанти спогадів Левка про студентські роки: навчання в Лозанні, потім у Петербурзі: рукописний і машинописний. Рукописний варіант має форму чернетки із численними авторськими правками.

Отже, у “Спогадах з дитячих літ” Л. Чикаленко згадує походження своєї родини, описує перші роки свідомого життя, дитинство у с. Перешорах (Херсонської губернії, Ананьївського повіту), родинному маєтку Чикаленків. Текст цих спогадів недатований. І лише згадка про більшовицьке панування в Україні та про зрілий вік свідчить про те, що автор писав цей уривок вже в еміграції, можливо, й у США, на великій часовій відстані від подій, про які згадував. А тому сюжети цього фрагменту скупі на відомі факти, імена та родинні події. Вони досить скромні й буденні: про перші дитячі пригоди, взаємини із сестрами та оточенням, початки світопізнання, родинні комунікації тощо.

Цінність цього фрагменту спогадів полягає в детальному описові автором забудови двору Чикаленків у Перешорах, який був основою їхнього

⁷ Курси проходили з 23 червня до 22 липня в готелі “Belle Vue” на вул. Карла Людвіка (нині – проспект Свободи).

⁸ Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка. – 2-е вид., доп., перероб. – Львів, 2011. – С. 576–578.

родинного маєтку та місцем проживання кількох поколінь, починаючи від його засновника – Івана Чикаленка. Подібного сюжету в інших джерелах ми не зустрічали. Автор відобразив план подвір'я, його межі, окремих сусідів, двотерасний рельєф, розташування родинного будинку, господарських споруд, їхнє призначення, згадав про фруктовий сад (окремі види дерев), виноградник, тік, прадідівську хату, новий будинок, в якому мешкало молоде покоління Чикаленків, тощо. Завдяки спогадам Левка стає відомо про збереженість у маєтку в Перешорах будинку та господарських споруд ще прадіда Івана. Левко зазначав, що дідівська хата була розміщена на другій, підвищеній терасі подвір'я. На ній треба було підніматись східцями, збудованими із дерев'яних колод. Ця хата за дитячих років Левка вже була службовим приміщенням: у ній мешкали управителі маєтку. Згадував Левко і відому прадідівську грушу, під якою він любив гратись у дитячі роки. Саме під нею більше як через 100 років буде розвіяно його прах, привезений удовою та дочкою зі США.

Завдяки спогадам стає відомо, що Чикаленки на першій терасі двору збудували й новий будинок, в якому мешкали. Хто й коли його будував (дід чи батько), Левко не зазначав. Більше уваги автор приділив описові господарських споруд двору: їх розташуванню, внутрішній забудові, елементам будівель (напр., покриттю дахів) тощо. Автор згадував і собак-охоронців в їхньому господарстві. Стає відомо, що вони постійно жили в маєтку і велися від простих місцевих псів, а потім батько, Євген Харлампійович, поміняв їх на білих породистих з Криму. Їх можна побачити на багатьох світлинах з архіву Чикаленків. У дитячу пам'ять Левка врзався і незвичний пес, "справжній вовк", він описував його походження та поведінку.

Окремий сюжет спогадів – про колоритних працівників у господарстві, взаємини Чикаленків із селянами. Левко згадував цікавих або незвичних працівників. Вони вирізнялися з-поміж інших особливостями мови, поведінкою, манерами, знаннями народної творчості та казок, були незабутніми оповідачами історичних бувальщин. Цікавий персонаж його спогадів – тесля Ігнат. Його автор називав своєю першою енциклопедією, бо той тесля розповів йому безліч цікавих історій. Він походив із хотинських буковинців і виразно відрізнявся від місцевих людей зовнішнім виглядом, одягом та мовою. Малому Левкові Гнат врзався в пам'ять любов'ю та довірою до дітей, бо дозволяв йому, малому хлопцеві, орудувати своїми столярними інструментами.

Згадував Левко і чабана з Молдавії та його дружину, неперевершену майстриню у ткацтві та розписуванні великодніх крашанок. На все життя йому запам'ятались і управитель Дмитро Лужанський, робітник Іван Павловський, який розповів Левкові багато народних казок та історій (він був кучером ще у двоюрідного діда Петра (батькового дядька) та конюхом), літній пасічник, який чаклував біля бджіл та мав неабиякий хист до довіреної справи. Цікавим персонажем спогадів Левка, як і його батька, Євгена, став нічний сторож маєтку Павлуша Олар, якого любили в родині Чикаленків, бо саме від нього діти вперше почули цікаві історичні оповідання, уривки з "Енеїди" І. Котляревського. Левко писав, що Павлуша служив лакеєм ще у його діда Харлампія, а потім у дідового брата Петра та продовжував служити у батька.

За спогадами Левка, як і його батька, вимальовуються демократичні взаємини Чикаленків з робітниками: вони спілкувались із ними як з рівними, цінували відданих та розумних селян і дозволяли товаришувати з ними власним дітям. Як свідчать спогади Євгена і Левка Чикаленків, окремі робітники працювали в їхньому господарстві не одне десятиліття і стали вихователями як для Євгена Чикаленка, так і для його дітей. Від деяких з них у членів родини Чикаленків залишились враження на все життя, бо вони отримали від них перші й цікаві краєзнавчі відомості, почули казки та історичні легенди, вірші українських поетів тощо.

Згадував Левко у спогадах і про родичів, які справили на нього в дитинстві певні враження: двоюрідну бабу Ольгу Кастанівну (сестру рідної баби Олени), яка запам'яталась малому Левкові професійною грою на фортепіано, бабу Олену Кастанівну та її другого чоловіка, Й. Білінського, який щороку привозив Чикаленкам машину для молотби хліба. Левко відзначав прохолодні взаємини батька та батькової матері. Він підтвердив і такий родинний факт зі “Спогадів” Є. Х. Чикаленка: його мати, бабуся Левка Олена Кастанівна мешкала в Ананьєві. До неї діти їздили з батьками в гості, проте нечасто.

Спогади Левка з дитячих років пересипані цікавими деталями. Так, автор допускав, що землю у Перешорах його прадід Іван Михайлович Годорожій-Чикаленко отримав, одружившись з однією з дочок заможного грека, прізвище якого згадується в описові земель, що відійшли до Росії за Кучук-Кайнарджійським договором 1774 р. Автор пояснив, чому його назвали Левком, розповів про велику радість у родині від його народження, оскільки він, після трьох дівчаток, став продовжувачем роду Чикаленків.

Окрім “Спогадів з дитячих літ”, нами виявлено й фрагменти, що стосувались інших періодів життя автора. Так, Левко конспективно згадував про свої студентські роки у Лозанні, про знайомство з Ф. Вовком та вплив останнього на його рішення залишити Лозаннський університет й переїхати на навчання в Росію, до Петербурзького університету. Саме там тоді працював Ф. Вовк і підбирав студентів із патріотичними українськими почуттями, які б продовжили його наукову справу. Про першу зустріч з Ф. Вовком Левко залишив такі спогади: “Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природника Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни в моєму житті. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше, і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції на Волині, намова кинути Лозанну (Швейцарія), де я студіював геологію, та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю українській антропології”⁹.

Левко згадав і першу експедицію з Ф. Вовком на Волинь та описав археологічні експедиції різних років до селища Мізин на Чернігівщині, де у 1907 р. Ф. Вовк відкрив палеолітичну стоянку, а згодом, за участю Левка, було розкопано унікальні археологічні експонати, які привели дослідника до важливих висновків та у зрілі роки лягли в основу наукових праць вченого –

⁹ Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині... – С. 34.

“Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби” (1923), “Техніка орнаментування керамічних виробів мізинських неолітичних селищ” (1925), “Нарис розвитку української неолітичної мальовничої кераміки” (1926) та ін.

За конспективними спогадами Левка про студентські роки, стає відомо, що після закінчення Київської гімназії (де він навчався у 1900–1907 рр.), він, не за власним бажанням, а на наполягання батька, поїхав до Швейцарії, аби вивчати геологію у всесвітньо відомого вченого М. Люжона. Проте у Швейцарії хлопець затримався лише на 2 роки. На його подальші освітні наміри вплинула вищезгадана подія: знайомство пізньої весни 1909 р. з Ф. Вовком. Саме він переконав Левка змінити напрям його освіти: геологію на антропологію, та запросив його у Петербурзький університет.

В окремому фрагменті Левко описав своє повернення у 1909 р. із Лозани додому на канікули та пригоди в дорозі (обшук та цікавий діалог із жандармом на кордоні, увагу якого привернула україномовність Левка).

У наступному епізоді спогадів автор зазначає непрості обставини свого навчання у Петербурзькому університеті: згадує своє виключення з вишу в 1911 р. (на 2 роки). Проте, завдяки записам Левка, стає відомо, що адміністративне відсторонення його від основного навчального процесу не стало перешкодою для його щорічних практичних антропологічних, археологічних та етнографічних занять. Левко щоліта був учасником експедицій, отримуючи дозволи на них від наукових товариств Петербурга: Російського географічного та антропологічного або від Етнографічного відділу Російського музею ім. імператора Олександра III. Автор згадував свої щорічні практичні літні дослідження, які не переривались з 1909 до 1917 р. й охопили різні українські території: антропологічні відбувалися на Херсонщині, Полтавщині та Кубані, археологічні – на Чернігівщині, Київщині, Волині й Херсонщині. Стає відомо, що Левко в ході тих експедицій закуповував у місцевого населення й етнографічний матеріал для відділу української етнографії Російського музею ім. імператора Олександра III.

У спогадах про студентські роки автор відступає від основного сюжету та хронології і викладає цікаві мовознавчі спостереження, зібрані протягом десятиліть, як під час численних антропометричних експедицій Україною у студентські роки, так і згодом, у 1920-ті–1940-ві роки. В умовах проживання в еміграції автор підсумовує свої напрацювання, осмислює їх, проводить паралелі між лексикою, записаною на Херсонщині, Чернігівщині, Полтавщині, та словниковим матеріалом, зібраним у Галичині, Холмщині, на Волині та у слов'янських країнах (Польщі, Чехії, Сербії, Болгарії). Окремі слова привернули його увагу схожістю в різних слов'янських народів: автор простежив їхнє звучання, вживання, лексичне значення; дослідив походження окремих прізвищ, звернув увагу на споріднені слова в українській та мовах інших народів (напр., чеській) тощо.

Роблячи застереження щодо свого побічного інтересу до мовознавства, Левко все ж висловив окремі гіпотези, припущення, узагальнення. Він сподівався, що на них звернуть увагу мовознавці, а тому й записав їх у спогадах, перервавши цим сюжетом розповідь про конкретний життєвий період –

студентські роки. Так, він викладає власні цікаві міркування щодо слів *ворина*, *обора*, *ворота*, *варити*, *зварити*, порівнює їх вживання у різних місцевостях України та відзначає часову видозмінність. Цікаві й його припущення про походження окремих відомих прізвищ (Шовгенів, Тургенєв), про вплив на їх формування вуличних прізвиськ, а потім російської урядової політики.

Із фрагменту мовознавчих спостережень Левка випливає цінний хронологічний факт: дані уривки спогадів він писав у 1960-ті роки. Підставою для зазначеного висновку стала згадка автора про смерть у 1965 р. генерала-хорунжо Армії УНР у Франції.

Отже, основу даної публікації становлять уривки спогадів Л. Чикаленка про два періоди його життя: дитячі роки у родинному маєтку Перешори та фрагментарні спогади про початок студентських років: 1909 р. (про повернення із Швейцарії до Києва на канікули) й конспективні спогади про студентське життя у Петербурзі, переважно про літні наукові практичні експедиції (їхню локалізацію, учасників, взаємини з науковим керівником та наставником Ф. Вовком тощо).

Як стає відомо, студентське життя Левка почалося з 1907 р., з його навчання у Лозаннському університеті. Проте ці два роки автор зовсім оминає у спогадах, а починає згадки про студентське життя лише з важливої події 1909 р.: з епізоду свого повернення з Лозанни на канікули. Цей фрагмент став другою частиною даної публікації мемуарної спадщини Л. Чикаленка. Третю частину публікації становить уривок спогадів про перебування Левка у Петербурзі: співпрацю з Ф. Вовком, виключення з університету за участь у студентському русі, про участь у перших антропологічних, а потім археологічних експедиціях у Мізині (1912–1916). Завдяки спогадам Левка стає відомо про вирішальну роль Ф. Вовка у намірі Левка змінити місце та напрям його студій у 1909 р. Цей факт він повторив і в уривках спогадів про спільну експедицію з Ф. Вовком у 1909 р. на Волинь. Левко описує географію своїх студентських антропометричних експедицій, називає учасників кожної, тощо.

У кількох відступах Л. Чикаленко згадує Ф. Вовка як викладача Петербурзького університету, його методологію викладання антропології. Вона полягала в організації студентам на літні канікули практичних занять – антропометричних експедицій у різні частини України. Вони були складовою навчального процесу і зараховувались студентам як семінарські заняття. Левко зазначив, що матеріал, зібраний студентами, ліг в основу двох праць Ф. Вовка, надрукованих у першій енциклопедії українознавства, що вийшла у Петербурзі у 1914 р. (“Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ”).

* * *

При передачі текстів публікації ми намагались максимально відтворити їх автентичними, а тому збережено авторські діалектизми, русизми, особливості вживання імен, географічних назв. Збережено особливості авторського правопису, напр.: вживання *я* в окремих іменниках, таких як *матеріал*, *плян*; *щ* – у словах *пізніщих*, *пізніше*, *темніщими*; *и* – у словах *місцевости*, *людности*, *юности*, *семинар*, *семинарна*, *прізвище*, *етнографична*, *антропологична*; *і* – у словах *територія*, *класифікація* і под. У поле упорядницьких поправок

потрапили пунктуація й помилки написання. Археографічні особливості джерел зазначені у кожному конкретному випадку: вказані їхні форми (рукопис, машинопис), кількість сторінок, наявність авторських поміток, дат, підписів, маргінальних дописів тощо.

Далі подаємо публікацію мемуарних джерел, що складається з двох частин, кожна з яких включає окремий фрагмент спогадів Л. Чикаленка. Перша – “Спогади з дитячих літ”, друга – [Спогади про студентські роки]. Друга частина складається з двох епізодів: 1. [Повернення з Лозанни] та 2. [Навчання у С.-Петербурзькому університеті]. Перша частина має авторський заголовок, а друга озаглавлена автором так: “1909”. До обох епізодів додано упорядницькі заголовки, а тому вони й оформлені відповідно. Тексти супроводжують і упорядницькі коментарі, які включають ідентифікацію людей, подій, географічних і власних назв, періодичних видань та наукових праць. Вони допоможуть зрозуміти та глибше пізнати сюжети джерел, познайомити читачів із добою та людьми, про яких згадував автор.

ДОКУМЕНТИ

1. Левко Чикаленко. Спогади з дитячих літ*

Народився я 18 лютого 1888 року. З оповідань мамі¹ знаю, що була це в родині важлива подія. Перші діти моїх батьків були дочки, було їх три: Галя², Вітя³ та Женья⁴. Мамі певне було однаково, чи дочка, чи син, але були в родині особи, які робили з народження все дочок та дочок цілу трагедію. Знову ж таки не знаю, чи й батькові не було однаково, але от дідові, батьковому дядькові, Петрові Івановичу⁵, то було неоднаково. На першу звістку, що родився син, приїхав він з Херсону і, щоб засвідчити мамі свою вдячність за врятування роду Чикаленків, попривозив силу подарунків. Привіз пальму, привіз каву і багато дечого попривозив, але пальму і каву пам’ятаю тільки тому, що завжди мама, згадуючи діда, хоча й з симпатією, сльози мала на очах, коли згадувала стосунок діда до неї. Козачого роду, він з своїм братом, а моїм рідним дідом Харлампієм⁶ мали якусь кумедну психічну аномалію. З одного боку, були горді з свого козачого походження, і до речі та й не до речі дід Петро Іванович любив все говорити про себе: “Ми люди прості, перешорські”, але в той же самий час розшукував папери та вів різні справи про узнання його за приналежного до “дворянського сословія”. Мама моя, дворянка з роду Садиків на Полтавщині, наче б його шокірувала своїм походженням: ми, мовляв, “люди прості, перешорські”, а ви – дворяне, але в тому було багато від пози старого кавалера, чудасії. Все, що дворянське, було для нього чуже, наче і варте зневаги, але от як родився я, то в подарунок привіз “дворянці” те, що було для нього, здається, символом дворянського безглуздя, панської розбещености – “пальма”, “кава”.

Хрестити мене мусів далекий родич Іларіон Климентович Левицький з села Волохонського⁷. Поки там хрестини, а батьки з дідом ухвалили вже бути мені хрещеним Іваном в пам’ять мого прадіда, основателя маєтків родових⁸, що оженився в Перешорах з дочкою бана⁹ і дістав в посазі від жінки шматок землі¹⁰. Коли приїхав Іларіон Климентович хрестити мене, то довідався, що мене вже молитвували Іваном. Счинив він цілу бучу з того приводу. Казав собі дати святці чи календар і, знайшовши в тому дні, коли я родився, св. Льва Папи Римського, сказав батькам, що тільки

* Заголовок автор написав простим олівцем.

буде хрестити раба Божого Льва, а іншого не хоче. Чи він такий забобонний був, чи так традиції тримався – цього не скажу, але от уперся і на своєму поставив. Як до того ставився дід Петро – не знаю. Може, і у того міркування традиційного характеру перебороли бажання характеру родинного. Отже, охрестили мене Львом...

Перші спогади дитинства пробиваються мені в свідомості чи, швидше, в пам'яті як якісь уривки, не пов'язані з собою, і не міг би я ручити, чи не переплутались вони в хронологічній своїй черзі. От пам'ятаю такий образ: стою я в кімнаті, видно, дуже ще малий, стою чомусь посеред кімнати, а навколо мене багато, як мені здається, людей. Всі на мене дивляться. Від того, що на мене дивляться, я сам починаю на себе дивитись; опускаю голову додолу і дивлюсь на свої ноги. Яскраво пам'ятаю, що я ще не в штани убраний, а в якусь суконку. Скільки разів я питав потім маму, що то могла бути за подія, що так мені в голову врзалась, мама ніяк не могла чогось відповідно важливого згадати. Пізніше пам'ятаю події, які вже сам розумію, чого вони мені в пам'яті стоять. Зв'язані вони здебільшого або виключно з неприємностями. От пам'ятаю добре себе, як я плачу не то від страху, не то від образи. А кругом мене сестри і батьки сміються. То перша, покарана долею, крадіж. Мама оповідала історію цю так. Сусіди наші були у нас в гостях. І, як звичайно то буває, привезли всім дітям гостинця – цукерок. Найменший із всіх – я, з'їв свої цукерки відразу, а сестри щось довго з ними возилися, а може, тільки так мене дражнили, показуючи їх мені в гарних розмальованих пуделках. Зрештою, заінтригований цукерками, я вночі збудився і, недовго думаючи, поліз шарити у сестер під подушками. Здається, у сестри Галі знайшов під подушками пуделко і в темноті напонамацьки ухопив, що діло в руку, і запхав в рота. На цім моменті все, як зараз, пам'ятаю. Не цукерки в роті у мене були, а щось солоне і гірке і таке протилежне, що я з переляку почав кричати і всіх побудив. Збіглися всі, десь свічка взялася, і я, засоромлений, стою між членами родини, плююся й плачу, може, не так з сорому вже і страху, як від злоти. Сестри сміються, мама мене докоряє, а я слухаю виправдування сестри Галі, що вона зовсім не з метою мене ошукати, а з цілком інших своїх міркувань покраяла в маленькі шматочки звичайного мила і сховала в коробці від цукерок під подушку...

Ще одне дитячих літ увірване враження. Велика кімната, якої я пізніше не пам'ятаю: дата в цьому полягає, бо, значить, було це до перебудування того дому, в якому ми жили і який я зник пізніше знати. Отож в хаті всі члени родини, немає тільки батька. Поїхав батько “купувати землю”. Виразно пам'ятаю, як голову мені свердлить думка, як батько ту землю додому привезе. Чомусь уявляю собі, що у тачці, так само як дід Іван Майновський інколи возить землю, коли десь після дощу треба якийсь рівчак засипати.

Пізніший спогад уже з тих часів, коли я виразно пам'ятаю себе в русі. Я вже в штанцях, маю свій дитячий високий стілець і можу його перетягати з місця на місце. Пам'ятаю, як з великим трудом відтягну його від округлого стола, що посеред хати стоїть, до “буфету”. Вилажу по ступениці на сидіння, стаю там, а тоді ногу на бильце ставлю, а другу на спинку, гнуту й слизьку. Шафа відчинена вже, і я близький до своєї мети. На найвищій полиці, на блюді, напечені сестрою Галею коржики. Тут напевне була інтрига. І коржики, певне, були такі, на які могла вона спромогтися в тому віці, на три роки тільки від мене старша, і поставлені вони були так високо спеціально, щоб мене заінтригувати. Але ніде правди діти – інтрига удалася. Тут спомини перериваються; з оповідання мами знаю, що, прийшовши в їдальню, побачила мене непритомного на підлозі в калюжі крові, засипаного Галиними коржиками.

Упав дійсно нещасливо, на “плінтус” головою, і так розсадив її собі, що й досі, на старості літ, можу легко вимацати на самому тімені продовгасту улоговину – глибокий кістний шрам.

Далі спогади всі яскравіші та яскравіші, але зв’язку між ними довго ще немає. Що не спогад, то якась визначна подія і, як на зло, завжди зв’язана з неприємностями, і жадної приємної.

От подія: стоїть діжка велика, повна якоїсь смердючої масти. Знаю добре, що то якась “лиманська грязь”. Всі ми, діти, вимазані батьками тою гряззю як чорти і бігаємо кругом дому. Це бігання переходить в гру, а далі в бійку. Сестри завжди втрюх, тримаються разом і мене переслідують. Пам’ятаю, як тікаю від них і як відчуваю глибокий протест в душі від такого мене трактування. Щось робиться в мені, страх щезає, і ось вже сестри тікають від мене, а я, сам не свій, женуся за ними, озброєний вже патиками, каміняччям, грудками. Сестри тікають і замикаються в купальні. Я в душі святкую моральну перемогу, але війна не скінчена. В дверях купальні віконечко. Сідаю на землі, складаю свою всю зброю і починаю облогу фортеці. Методично жбурляю у те віконечко все, що дасться поблизу побачити. То штука! Одійти не можна, бо втічуть до кімнат, а під руками дуже мало грудок. Жбурляю обережно, не кваплючись. Управу маю, мабуть, добру. Все долітає до мети. Аж ось крик всередині купальні. Двері розчиняються, і бій перерваний: несуть чи, властиво, ведуть сестру Вітю. Скривавлене лице, кров тече з носа. Попав камінцем у перенісся. Сестра Вітя до кінця своїх днів матиме ніс з горбинкою.

Але з сестрами не все війна, частіше гуртові [і]гри, повні фантазії.

Чи була у нас нянька? Здається, була, але я ніяк собі її не пам’ятаю. Ходимо гуртом в сад, рідко далеко від хати, бо там, на горі за хатою, де кінчається наш сад і де знаходиться глибока, непроходима для нас канава, там живуть наші вороги. Частина села, декілька хат – на землі вже не нашої, а сусіда “Захарця”, старого величезного діда Захарія Івановича Полтарескула. Він один з членів родини, що складається з декількох братів. Молдавани вони, місцеві дідичі, тільки збіднілі. “Захарець” – найстарший, “Ванюша” – найменший. На їхній землі, як і на нашій, живуть в двірських хатах “десятинщики”. Отож за нашим садом і на горі і ліворуч, вздовж цілої садиби нашої – то земля Захарця. Там домени¹¹ його впливів. Батьки наші не знаються з сусідами, а тільки в разі крайньої потреби або випадку відбуваються побачення з привітаннями, з розпитуваннями з гречности¹². З боку сусідів певне є якась до наших батьків нехіть, може, заздрість, може, почуття своєї нижчости і почуття тому образу. Але ми, діти, добре відчуваємо тільки, що ми там, за канавою, вже чужі, і нам все там чуже. Діти ж Захарцевих десятиників – то то наші вороги. Вони у нас в саду і вишняку порядкують, бо для них канава чомусь не є непереходимою гряницею. Ігри наші відбуваються або на подвір’ю біля хати, або коло кухонних дверей та коло криниці, що недалеко кухні, перед купальнею, а за нею смітник. Це чомусь любиме місце ігор. Це амфітеатром скопана частина гори. Земля там пухка, бур’яни ростуть буйні, а не цілинні трави, як скрізь. Там все кубляться кури, індики, а коло кухні гуси, качки талапаються в калюжах. За смітником на гору і за хату і вбік від доменів “Захарці” іде наша земля. Сад тягнеться в бік купальні далеко-далеко. Там сливи угорки ростуть, а на одному дереві разом щеплені і сливи і морелі. Між сливами волоські горіхи, молоді ще дерева... За сливняком іде виноградник. А за виноградником, то вже зовсім далеко, починається наш “тік”. Туди самі не ходимо, треба, щоб туди пройти, йти через господарський двір, мимо курника по виложених поземо покладеними уперек колодами східцях.

Курником починається величезна господарська будова, що стоїть на другій терасі, коли наш дім на першій, частинно під одним дахом, високим очеретяним, частинно під критими гонтом пробудівками містяться там: курник, комора з запасами дерева, далі – плотня і ще щось, а далі вже, окремо під очеретяними дахами стоять темник та льодовня. Перед плотню велике подвір'я, на якому стоять звичайно вози, що їх, здається, без перерви лаштує плотник Ігнат. Плотня – то найулюблене моє місце. А Ігнат – то моя енциклопедія. Він не тутешній, а зайда. Одягається не по тутешньому і острижений комедно. Він з так званих “патlachів”, себто з хотинських буковинців. Чудною мовою він говорить, теж не тутешньою, але до того ще й з чистими, інколи московськими виразами. Від Ігната довідався, що і цар має прізвище – Романов, – і що бардою¹³ можна краще колоду якусь вистругати, як гемблем¹⁴, – “гемблюй, синок, гемблюй, приїде татко та бардою поправить”. Мудрість Ігнатова, як видно, була дуже різностороння. Дозволяв він мені плотникувати і сокирою, і шершенкою¹⁵, але ні рубанку, ні фуганку не давав. Але найбільше я любив працю стругом. Сяду верхи на лисицю, якось підйму догори пальцями притиск, встромлю туди якийсь патик та й стружу. Ігнат все, правда, бурчить, що потім всі струменти треба буде точити, але, однак, дозволяє.

Господарський двір, попри плотню пройшовши, мав огорожу. За нею знову круто треба було підійматися на сам горбок чи “гору” – природне плато, на якому, далеко там, містився тік, полівники, коші на кукурудзу і величезний амбар – будова ще мого діда, скраю плато до господарського двору. На гору треба було переходити вузькою стежкою між виноградником зліва та цвинтарем, обгородженим глибоким ровом, справа. Долішня границя цвинтаря була границею нашого цілого дворища в бік гори. Там далі стояли скирти “кирпичу”, себто сушеного кінського та коров'ячого гною, що ним палилося у печах, особливо у печі в кухні. Скирди півкруглі нагорі були добре вимазані гноєм коров'ячим, так що видавалися якимись глиняними будовами. Як крізь сон пам'ятаю, що як я зовсім малим був, інший був розклад господарських будов та й не там вони стояли, де тепер стоять. Все господарство було “на горі”. Від прикащика Дмитрія Івановича¹⁶ вперше почув я, що прадід мій жив не там, де ми тепер живемо, а теж “на горі”, в тій самій хаті, де живе тепер він сам, Лужанський.

З великим пістетом оглядав я його подвір'я, хату, садок. Все це обійстя стояло на східному схилі “гори”, що тут полого спускалась на захід до долини колишньої річки Кучургану. За обійстям знаходилось прадідове господарство: кошари, обори, отой амбар, багато половників¹⁷, а головне скирд старої-старої соломи. Частенько, мабуть, ходили ми цілою родиною на гору оглядати господарство.

Часто чув я якісь незрозумілі мені до кінця розмови, очевидно через малі літа не був я в курсі подій і тільки з розмов дорослих між собою про щось довідувався уривчато і принагідно. Пам'ятаю, як, ходючи по солом'яних загатах, що ними обведені були простори, де трималися вівці, я діставав від батька шматок паперу газетного і давав його їсти вівцям. Дивувався їхньому смакові немало і слухав одним вухом якісь розмови про давні часи. Було колись таке, що вовк забрався між загати (кагати) і так перелякав овець, що вони шорохнулись усі в один бік і вискакували одна на другу, аж гора овечих тіл зрівнялася в загатах і аж поки горішні не порозбігалися по полю. У воловні, вузькій, довгій і темній, де зимували воли, чув якісь оповідання про те, що колись то якийсь віл заплутався рогами в налігач і зависився. Цікаво було мені взагалі дивитись на овець, на ягнят, на доїння овець, що відбувалося надзвичайно брутальним способом, і з страхом і повагою, завжди, як уперше,

розглядав я діда Тодора Волну, молдованина чабана, брудного і смердючого, паглатого, як і плотник Ігнат, з чорною з сивиною округлою збитою у війлок бородою. Він завжди чувся, розмовляючи з батьком, особливо скрябав собі груди через проріху грубої полотняної сорочки, що її комір був зав'язаний якоюсь чорною наче стрічкою і не мав жадного гудзика. Ходив дід Тодор в постолах, що волоки з них чорні обмотувалися навкруги ніг аж до самих майже колін, так що тільки де не де просвічували між ними трохи тільки ясніші онучі. Мову діда Тодора я мало дуже розумів, бо була то якась своєрідна мішанина молдаванської з українською. З сином його Горашом я навіть частенько бавився, але мова теж дуже перешкождала, і, не розуміючи його, я, як і інші, вважав його за дурнуватого. Жінка Тодорова – Даріца інколи приходила до мами, здається, в справах ткацьких, бо завжди в зв'язку з її приходом починалися розмови про килими, про нафрами, про якісь фарби, що з них тільки чомусь “манійку”¹⁸ пам'ятаю. Вона ж, Даріца, здається, виробляла найкращі писанки на Великдень. Коли “на горі” в дитячій моїй уяві панував Тодор та почасти тільки Лужанський; нанизу, у дворі, нижче доменів Ігната, панувало дві особи: дядько Іван Павловський з Майнови¹⁹, що його часто, шуткуючи, між собою старші називали “майордомом”, та дід Петро – кучер. Дід Іван скрізь вештався, замітав, прибірав, підсипав землю, де дощі розмили, молотив качани кукурудзи поросятям, добував з комор сіль для волів та корів. Я часто за ним швендяв, у всьому йому помагав, а за те від нього наслухався найкращих оповідань та найстрашніших казок. Обмолочені качани треба було потім ще оббірати з зерна, бо ними потім палилося чи в грубах, чи в самоварі. Отже, тут моя поміч була певне йому справді корисна, бо праця була нудна і довга, а він, підсліпуватий, великими своїми пучками якось не так то вже добре з нею справлявся. За цим оббіранням качанів наслухався я і оповідань про Іллю Муромця і про кінець багатирів, що десь з півночі виїхали, подавши на південь. Дехто з них і через Перешори їхав, і коней з керниці²⁰ тут напував. Як було кінь стане на цямрину передніми ногами, то так і вгрузне в цямрину. Іван мені ті ямки від кінських копит показував на всіх цямринах старих перешорських керниць. Про зміїв летючих оповідав, що то за ними багатирі гнались. Іван навіть одного такого змія бачив, як він за лісом, що “за горою”, упав. Страшне оповідав Іван про чудо, яке св. Микола Чудотворець створив у сусідньому селі, десь за селом Кондрацьким²¹. Люди там пили і гуляли у якесь то свято, а Микола Чудотворець за це замкнув їм двері і вікна, і вони й досі там танцюють та гуляють, але ніхто з них вийти не може та й до них теж ніхто увійти не здолає. Мені чогось страшно ставало від цього оповідання, і хата замкнена чомусь видавалася подібною до сухого кабака, в якому є життя, бо насіння в нім торохкотить, але ніяк і нічого всередині не видно.

До дядька Петра мене тягнуло по іншому. Там все було цікаве. І стаєнні коні: зліва жеребці, а далі кобили. Над кожною конякою нагорі до бантини прив'язані забиті сороки, “щоб домовик грив коням не плував”. Дядько Петро дбає про порядок, а саме щоб на місці згнилих чи розчухраних сорок вішати нових. Мама пояснює потребу в цих мертвих тілах по інакшому. Каже, що є такий звір малий – ласка чи лисиця, яка справді плуває гребучися в ній гриву коням, і тому дають їй на поталу забитих птахів, щоб на них управляла своє призвичаєння. Але хто мав більшу рацію? Пів конюшні має очеретяну, постилану на бантинах, стелю, а половина без стелі, видно стріху, а під нею крокви. Як туди забратися, влізши на сіно й на солону, складених на місці порожніх станків, можна багато цікавого зобачити.

Там переховуються між іншим старі пні – вулики з пасіки, яка колись була в нашому дворі, але давно вже перевелась. Як крізь сон пам'ятаю в саду під деревом-

ясном курінь, а коло нього всього в білому одязі діда Мойсейку – кацапа, здається, з сусіднього села Антоновки²², який був у нас пасічником. Давно то, певне, було. Зосталися тільки пні, що на горищі конюшні, возовні і далі над всіма коморами, що творять собою разом з конюшнями одну будову. На самому причілку конюшні є окремих відділений простір, переділений всередині на двоє. Вхід до переділів з конюшні, до першого – коло самого ліжка дядька Петра; там міститься маштарня – кімната, де висять різні шкіри сириці, що так чудно не то смердять, не то пахнуть. Як нюхаєш – неприємно, як кинеш, то знову нюхати хочеться. Там стоять бочки з дьогтьом, що то ним час від часу, здебільшого перед святами, дядько Петро заячою ніжкою мастить упряж. Другий переділ – то так званий денник, там якийсь час перебуває кожна кобила, що приведе лоша. Вона потребує догляду, лоша потребує плекання, і часто, коли денник зайнятий котроюсь з кобил, притягає мене до дядька Петра. Лошата бо такі смішні своєю спочатку безпомічністю, а потім такою швидкою зміною до бадьорости та чудернацької грації. Дядько Петро загалом не розмовний і, здається, дітей не любить, а паненят тільки терпить...

Коло конюшні, коло кожних з двох дверей прив'язано по собаці. Коло дверей, ближчих до села, завжди чуткіший і зліший, а коло дальших, при яких зараз же виступає наперед прибудівка – дах на стовбах, під котрим стоять шарабани та сані, – завжди здебільшого ув'язана сука з щенятами. Для пса і суки стоять будки, а під піддашам звичайно вештаються щенята; на день здебільшого суку відв'язують і вона ходить скрізь по двору в супроводі щенят. Колись у нас були якісь непородисті пси, прості селянські, але потім за часів голоду та посухи 1893 р. примандрувала до нас з Криму чи швидше з Асканії Нової, що на північ від Криму – отара овець Фальц-Файнових²³. Було багато овець, багато чабанів та псів з цілим господарством в котигах. От тоді то батько чи купив, чи виміняв у приходьків декілька їхніх собак. Скільки себе пам'ятаю, все у нас була якась сука з щенятами, що звалася “Таврія”, і декілька псів; всі білі, кудлаті та великі. Але разом з ними ховалися у нас і інші пси. В хаті завжди тримав батько дога датського або й двох разом, що здебільшого носили чомусь ім'я Дуки. Але коло конюшні довгий час прив'язаний був справжній вовк – Терзай. Історія його цікава. Був це пес нашого польового сторожа, що жив у нашій хаті на нашій землі в урочищі Курти. Курти добре було видно і з нашого двору. Оповідалося, що сука того “одайника”, що Степаном²⁴ звався, привела щенят від вовка. Одне з них удалося в свого батька і коли піросло, то стало великим і відважним та злим псом. Напав раз цей пес на батька, коли він, їдучи на невисокій бричці разом з сусідом Кондрацьким²⁵, проїздив по дорозі повз Курти. Пес вискочив ззаду на бричку і подер убрання на Кондрацькому від самого коміра до сидіння. Батькові заїмпонувала відвага пса, і він його придбав. Терзай був на прив'язі спочатку, ходили до нього всі ми, носили йому їжу, щоб зазнайомитись, але завжди чули ми якийсь страх перед ним вже й тоді, коли він певне до нас цілком при звичаївся. У всякому разі страх і повага тягнули нас до його будки, і, навіть лащучи його та гладячи руками, я, пам'ятаю, зажмурював очі, чуючи себе кожної хвили непевно. Коли Терзай зовсім звик, почали його на ніч спускати з ланцюга. Звичайно на ранок його вдома не було, бігав на “одаю” і тільки на обід вертався додому, бо харч у нас, певно, був поживніший. Спостерігши, що Терзая немає, ми всі діти звичайно ставали в суточках між стайнею та виходком, коло перелазу через пліт, що вів до нашого дому краєм саду, і підчікували Терзая. Година була вже відома, бо завжди та сама. Зустріч відбувалася завжди з певною урочистістю. Ми починали радісно гукати, а Терзай теж радісно вимахувати хвостом, тикав носом кожного з нас у живіт чи в лице

і приєднувався до нашого гурту. Але годину повороту Терзая знав і дядько Іван і звичайно з'являвся зненацька і вів Терзая за ошийник до його будки.

Була ще у нас в дворі одна особа, котру всі ми діти любили – це нічний сторож дід Павлуша Оларь. Ще не старий на вигляд, він був високий, сухорлявий з виразно монгольськими вилицями, дуже рідким заростом. Безперечно монгольської крові у нього було дуже багато, і цим були подібні до нього всі його численні діти, які при дворі товклися в різних якостях. Дід Павлуша був ще лакеєм мого діда, здається, спочатку рідного – Харлампія, а потім його брата Петра. Якимсь чином пани навчили його, неграмотного, на пам'ять цілої “Енеїди” Котляревського, і уступи з неї він нам проказував замість казок. Найприємнішим спогадом, зв'язаним з дідом Павлушею, був спогад про якусь літню, трохи свіжу ніч: дід Павлуша сидить на призьбі під коморами у кужусі, а я вже стою у нього між колінами, закутаний в поли кужуха, і слухаю його чи оповідань, чи рецитації. Часами дід дістає невеличку з лубу зроблену табакерку, і ми нюхаємо табак. Так минає вечір, аж поки хтось з дому не зажене спати. З тих суточок, коло яких ми звичайно зустрічаємо Терзая, видно добре хату діда Павлуші. Хату без огорожі, без садку та городу, звичайну на Херсонщині хату десятиництва²⁶.

Коло хати Павлуші стоїть більша, наче трохи чепурніша типу міщанського, але теж без огорожі та садка. Коло хати, рідко одне від другого, ростуть декілька дерев білої акації. В цій хаті живе Мошко. Він теж давній член двору і один з видатніших чинників дворського життя. Чи він наш жид, чи ми його пани – важко сказати. Ще, мабуть, за життя діда Харлампія, а пізніше і за діда Петра ні одна купівля чи продаж не обходилися без Мошка. Він є панською біржею, він є і посередником, він почасти й експедитор всього, що у великій кількості продається з господарства за його посередництвом. Змала пам'ятаю його більше як кравця, який завжди неспостережено для собачого ока пробирається до нашого дому на примірku якоїсь з одєжин, що він шиє для всіх майже мешканців. Від одєжи завжди іде якийсь чудний запах чи сморід, чи то від самої матерії, чи що, але в моїй уяві одєжа пахне Мошком. В родині чи то з уст батька, чи мами чув не раз різні оповідання про Мошка. Особливо врзалося в пам'ять одне. Мошко був колись шинкарем в двірському шинку. Продаючи горілку кріпакам, мав наказ не брати в заставу речей першої потреби. Але переступив він цей наказ і взяв у когось із своїх клієнтів в заставу свиту. Довідався про це в час свого приїзду до Перешор дід Петро Іванович і улаштував з приводу цього, кажучи сучасною підбольшевицькою мовою, “показательний процес”. Вислухані були всі свідки і оскаржений. Очевидно, оскаржителем виступав колишній власник свити. Який присуд був – мені не відомо, бо це не врзалося в пам'ять. Врзалося в пам'ять те, що Мошко мусів убраться в свиту і на команду “Мошко пройдися” – йти з одного кінця двору до іншого, а потім на нову команду йти в протилежному керунку, певно, під гомеричний регіт скликаного на цю чудасію села. Смішне, певне, було те, що Мошко, перший і, мабуть, останній раз в своєму житті був у свиті, а не в так характерному довгому до п'ят лапсердаку... Мошко був членом нашого двору. Що він жид, себто щось чуже – я ніколи не відчував та й не бачив чогось подібного до зневаги з боку батьків. Прихід Мошка то був приємний момент в житті нас, дітей. Мошко був ввічливий і уважний, делікатний і з певною дозою почуття своєї гідності. Певне багато є таких жидів серед тих, що самітними родинами жили по українських селах. Мошко була потрібна багатьом, почасти ближче як інші зв'язана з панським двором людина, і тому її добрим до себе стосунком дорожила не одна, особливо десятиниццка, родина. Старші сини Мошка – Іцько та Шимко – зовсім

“обмужичилися”, жили з хліборобства, як інші десятишники, і коли Іцько ще ходив в довгому і незручному в хліборобстві лапсердаку, то Шимко, чомусь мені особливо симпатичний і своєю поставою, і виразом свого лиця, спокійною добродушністю, ходив в звичайному убранні перешорського селянина, європейського крою піджаку чи спенсері, жилеті, в штанях, вправлених в чоботи, і солом’яному капелюсі літом. Всі більші свята жидівські ми досконало знали, бо Мошко завжди приносив нам в свої свята жидівські солодоші. Про гугелі нічого і згадувати, але особливо цінними були солодоші на свято Гамана – “гаманове вухо”²⁷. Були то з білого прісного тіста штамповані узорчасті тонкі трикутники, заповнені між собою вареною в меді та цукрі масою чи то з тіста зробленої лапші, чи то орехів та меду; були якісь пиріжки, пундики, і все те гостре з цинамоном і перцем. Знали ми, що то є “чимесь” звичайно на смак, бо склад його був нам дуже незрозумілий. Над нами, певне, шуткували, кажучи, що то була варена чи смажена в меду цибуля. Була то, здається, не цибуля, а редька!.. Любив я асистувати Мошкові при його обов’язковій праці під час молочі. Хліб відразу з-під барабана ішов у мішках на підводи жидові Шопі Фінкельштейнові. Мошко сидів коло десятичної ваги і відважував збіжжя-пшеницю по 6 пудів у мішок. Я слідкував за стрілкою, спочатку терез з коромислом, а пізніше куплених десятичних. Вага ніколи не була точна! Завжди здіймали мішок, коли він трохи переважував відповідну 6 пудам вагу. На мою інтервенцію Мошко мене заспокоював, кажучи, що завжди мусить бути “поход”. Запитаний мною батько теж висловився однозгідно з Мошком. Чи той “поход” був справді давній податок звичаю, чи то було укрите винагороджування Мошкові від батька за працю та сумлінне її виконання – я того не знаю.

Свій якийсь процент за довершену куплю-продаж з покупцем він, певне, одержував від покупця. Батько Мошкові вірив, і ніколи той цієї віри не підірвав. Цікаві були розмови батькові з Мошком. То були біржові звіти про хлібний ринок. Фігурували там ціни на пшеницю, жито, кукурудзу, просо і т. д., і т. д. Згадувалися усі базари околішні, усі ярмарки. Дальші ціни – Одеси – батько знав з газет, а місцеві, нижчі, з усіма нюансами подавав Мошко. Ходило про тисячі пудів і тому ходило і про пів та навіть чверть копійки. Звіт, як зараз пам’ятаю, кінчався словами: “Ну, а наші жиди дають по 76 з чвертю”. Тоді ставало тихо, батько щось міркував, щось собі інколи вираховував, і в залежності від згоди, на другий день Мошко приводив чи того, чи того жида, чи навіть цілу громаду. Брав їх батько до свого кабінету або садив на критому шклом ганку і провадив з ними довгі розмови.

У Мошка був син наймолодший Зейдик. Старший за мене років на десять, він уже парубкував, як я ще був зовсім дитиною, але він поводився зі мною як із своїм колегою однолітком, і, власне, від нього я найбільше в дитинстві довідався про такі речі, про які старші, а особливо батьки не розповідають, а про які мусіли б далеко раніше починати розмови, особливо з дітьми, що ростуть у селі. Від Зейдика я наслухався правдивих викладів про стосунки між статями і у людей, і у звірів. Зейдик, гарний хлопець, подобався, певне, сільським дівчатам і часто, виконуючи за батька якісь обов’язки при важінню збіжжя, а особливо, пам’ятаю, кукурудзи, уживав їхньої симпатії до себе, бавлячись з ними, валючи їх на купи збіжжя, щипаючи та тиснучи за що попало. Я придивлявся тому зовсім ще байдуже, не почувачи ще жадних емоцій, ані сорому, ані якихось бажань, а так просто собі, як то звичайне борюкання живих істот.

Ще була одна істота у нас в дворі, яку пам’ятаю з дитинства, але якогось суцільного образу собі про неї не склав; видно, що не в доменах її в ранньому дитинстві

були мої зацікавлення – була то клюшниця Єлена Григоровна. Відкіля вона була, як довго була – не знаю. Здається, що була вона у нас декілька разів, то кидаючи на якийсь час працю, то вертаючись. Повороти були завжди дуже радісні, бо привозила вона з собою чудернацькі гостинці, солодощі, яких ні від кого іншого ми не діставали. Були то звірячі фігурки, зокрема півники, зроблені з перепаленого цукру, і вигляд їхній і смак був мені чомусь в дитинстві далеко приємніший, як тих різних пундиків та цукерок, які діставали ми від батьків чи від приїзджих гостей. Єлена Григоровна була, здається, дуже сварлива, вигляд мала страшний просто, принаймні значно пізніше, вже в шкільному віці, часто здибав я в казках образки різних відьом і чомусь завжди, дивлячись на ті образки, згадував Єлену Григоровну. Чи то через беззубий рот, в якому стирчали два чи три корінці, чи то через розпатлане сиве волосся та худе і зле лице з загостреним додолу тонким носом – цього вже сказати не можу. Пізніше, коли вона вже назавжди від нас виїхала, з оповідань мами довідався я, що була вона гіркою п'яницею. Що часті її недуги, чадом з печі чи грубки споводовані, то були просто напади запою чи білої навіть горячки. Чому її держали у нас – я так і не знаю. Мама оповідала, що не була вона така уже зла жінка, і багато оповідала про любов Єлени Григоровни до звірят, особливо до котів. Може, й ця риса її характеру відбилася у мене в пам'яті раннього дитинства, у всякому разі образ худой згорбленої жінки, що перед неї і позад неї іде ціла процесія котів з піднятими догори хвостами, теж злився в пізніших літах у мене в уяві з образом казкових відьом...

Ще з дитинства в пам'яті залишилася дальша серія осіб, з двором зв'язаних, але не так тісно. Це ціла низка робітників рокових, строкових, що завжди бували у нас на подвір'ю і яких спостерігав я роками, пам'ятаючи їх то хлопчиками, то парубками, а то вже й дорослими дядьками. Коли їх вперше побачив, коли їх з очей згубив – не зміг би з певністю сказати. Були між ними особи, про яких щось говорилося, оповідалося, з якими зв'язувалися якісь асоціації, але більшість – були сірі обличчя, сірі фігури, які невідомо звідкіля прийшли в моє життя і невідомо як і коли з нього вислизнули. З тих останніх найдовше і найкраще пам'ятаю Кузьму Оларя, передмолодшого сина нічного сторожа Павлуші. Він часто бував у дворі і помагав Івану Майновському, а пізніше, здається, взагалі перейняв його обов'язки, коли той кудись з нашого двора відійшов. З'являлись і старші сини Павлуші, але рідко, не знаю чому, почував я до них якусь особливу нехіть, чисто фізичного характеру. Всі вони були подібні до Павлуші, але у старого не так чомусь разили мене виразні якісь не звиклі антропологічні риси. Були то якісь досить чистого вигляду азіати, не того приємного типу монголів, що у киргизів круглоголових та кругловидих спостерігається, а якісь худі, сухі, з страшенно виразними щелепними кістками, з рідкою чорною борідкою та вусами, нагадували вони мені чомусь якихось неприємних і незанихатих жуків (чому жуків?), і якимось моторошно завжди було мені дивитись на Фенка та на старшого його брата. Молодший Мітя, що у війську довго служив, бо в музикальній команді на клярнеті грав, та Кузьма мало мали цих азіатських прикмет і були тому далеко приємніші. Найменший син Павлуші – Гаврюша пас табун. Худий, високий, на діда Павлушу подібний, але ще без порости, бо хлопчак літ 16–17 не так разив мене своєю расовою фізіономією, та й табун вабив і лагодив все, що поперек могло стати. Гаврюша був зіпсутий хлопець, і багато-багато він мені наговорив та научив, чого я волів би дізнатись далеко пізніше і в далеко іншій формі... Це теж риса виховання, про яку мусіли б думати батьки дітей панських, що дають їх на виховання табунщикам та телятникам.

Для повного опису дворні треба подати дядька Ілька, чередника, що пас череду і в дворі з'являвся пізно увечері, коли сонце вже ховалося за гору. Була то чомусь для мене страшна фігура. Навіть далеко пізніше, коли дорослим хлопцем та навіть дорослим парубком здивався я з ним, не міг позбавитись того почуття, яке вгніздилося мені в душу з малечих літ. Кривий на одну ногу, що дало йому прізвисько кривого Ілька, він мав властиво одну ногу значно коротшу, як друга і, як ступав на неї, тоді зразу похилився назад і нижчав, і викидав другу, довгу з якимсь чудним здриганням цілої своєї постаті вперед. Коли ставав на довгу – одразу вищав і похилився вперед. Та постійна зміна висоти та хилання то вперед, то назад одночасно зі спиранням на довжелезні два костури робило враження нелюдське, огидне, а як додати майже старцівське вбрання, страшенний бруд і сморід, який від нього нісся, довге, нечісане ніколи волосся, вряди-годи тільки стрижене, невидні очі, маленькі на зарослому рудим волоссям лиці – то образ, здається, стає цілком ясним. Я боявся до нього наблизитись. І то не якимсь психичним страхом, як швидше фізичною огидою відштовхувало мене від нього. Навіть коли він говорив чи з батьком чи з мамою – мені було не по собі, і я весь час намагався на нього не дивитись. Коли череда була вже на оборі і доярки з дійницями поралися коло доєння корів, сварячись з телятниками за незручне пускання телят та невчасне відтягання їх від дійок, Ілько завжди наближався до лавки зараз за пряслами обори, де сиділа мама з нами, малими дітьми, і дуже часто і батько, і починав якусь з батьками розмову. Прості, примітивні відповіді про те чи інше, що сталося за день в череді, де паслися і сільські корови, так само впливали на мене, як і його образ. Щось бридке охоплювало мене, і я завжди, пам'ятаю, тулився до мами.

На чолі цілої дворні, яко її отаман, стояв прикащик – Дмитро Іванович Лужанський. Старший вже чоловік, гарний, високий, поставний, тишився він моєю симпатією, і я охоче вдавався з ним в різні розмови на всі теми, які мене цікавили. Так само ставились у нас в родині всі до нього, а сестри то навіть за це були покарані, бо раз не втримались, щоб не показати Дмитру Івановичу свої теплі штанці з червоної фланелі, які їм пошили якогось дня восени. Певне мама вимагала в їхньому віці вже більшого розуміння від них, що робити годиться, а чого не годиться, і за те дістали вони бучу. Лужанські жили “на горі”, в старій хаті, в якій жив ще мій прадід Іван. Лужанський мені то оповідав якось, коли я вперше забрів до його господарства. Пам'ятаю, що сказане ним вплинуло на мене якось дивно. Повага до хати десь вплелась і якийсь жаль, що тепер ми не там живемо, а в панському будинкові, а в нашій хаті живуть хоч і хороші, а чужі люди. За хатою стояла груша, посаджена дідом; і на неї дивився я, з пієтизмом обходячи її навколо і задираючи догори голову. Все те мені здавалося якимсь урочистим, святочним, і як все те я спостерігав по інакшому пізніше, коли підріс...

Родина Лужанського мені не подобалася. Жінка його невеличка, довгоноса, дуже довгоголова, завжди вагітна справляла на мене враження якоїсь нещасної істоти, що викликає до себе тільки жаль. Діти Лужанського, – скільки їх було, я ніколи почислити не міг, – вдалися одні в батька, другі – в матір, і всі перші були мені симпатичні, а всі інші чомусь бридкі. Щось було, певне, і в характері Лужанчихи та тих дітей, що в неї вдалися, що збуджувало відразу. Якась приторна до улесливості делікатність, яка збуджувала в мені почуття неспокою... Були вони обоє з місцевої так званої “голопузої шляхти”, і оті риси в обходженню Лужанських з дитинства увійшли в мою психіку, мабуть, при допомозі різних чутих і від батьків, і від селян сентенцій, як риси шляхоцької культури. Життєвий досвід пізніших часів тільки скріпив мої

поняття дитячі про відмінність нашої української та польської шляхотської культури. Помішником Лужанського був об'їжчик Франц. Говорив він чудною мовою, був він поляк, мабуть, а може і чех або словак – дезертір з Австрії. Як він добився до Перешор, коли він тут опинився, я не чув і не дізнався. Але мова його була чудернацька для нас, дітей, і надавала Францеві в наших очах якогось специфічного забарвлення. Він був, мабуть, першим “чужинцем”, якого ми в житті своєму побачили, бо ні плотник Ігнат-“патlach”, ні Мошкова родина, ні навіть Тодор-молдаван – не сприймалися нами як чужинці, як так само і поза Лужанським всі представники т[ак] зв[аної] голодної шляхти з сусідніх сел.

І Лужанський, і Франц мали в своїм ужитку коней – Лужанський рудого з сивиною “Молдавана”, а Франц зовсім білого – “Кацапа”. На тих коней мене з найперших моїх хлоп'ячих вже, а не дитячих літ було садовлено. На тих конях я пізніше вчився всієї примудрости верхової їзди. Сідло Францеве мені більше подобалося своєю формою; було воно т[ак] зване черкеське, а Лужанського своєю м'яккістю та пружкістю – сідло козацьке. Але головна наука верхової їзди, звичайно, відбувалася пізніше і не на цих конях, а в табуні, і не на сідланих та гнuzданих, а окляп. Сідав на різних коней, доїздився до чиряків на тім місці, яким сидять на спітнілій кінській спині, але все ж таки найкращим у моїх споминах лишався Франців “Кацап”, що пізніше вже доживав свого віку в табуні без спеціального призначення чи, може, спеціально для мене призначеним. Старий вже, шістнадцятилітній кінь з якоюсь домішкою арабської крові, невідомо тільки до якої, ніс так легко, наче в колісці; був він “іноходець”, слухняний був, як дресований пес. Відчував не то рухи, а просто настрої верховця. Ну й намучив я його старого, переганяючи цілий табун, як він нісся до криниці на водопій. Раз я в запалі випередок з табунщиком, здається, значно вже пізніше, Міхалком зповз просто з “Кацапа” на бік і упав на землю. “Кацап”, як вкопаний, на цілому розгоні став і почав мене обнюхувати, наче занепокоєний, щоб мені при паданню чогось лихого не сталося. Який він терплячий був, як було на нього вилазиш, великим пальцем лівої ноги вимацавши ямку збоку коліна на його нозі і в той же час немилосердно його тягнути за гриву, щоб то підтягнутись та вилізти йому на спину.

Але це вже згадки з пізніших, хлоп'ячих літ, коли я вже “парубкував” по цілому околицьному світі, а не сидів, як перше дитиною тільки в “горницях”, себто в панському домі, та швендяв з сестрами навколо дому по садибі, здебільшого по саду. З тих часів, звичайно, тільки більш важливі події утримались в голові. От вже не пам'ятаю, з якого приводу розгнівалася на нас мама. Здається за те, що звикши мазатись лиманською гряззю, ми після одного доброго дощу повимазувались звичайним болотом перешорським. Було то зроблено так невдало, що забруднилась більше одежина наша, і вернулись ми з забави додому, як чорти. Від нашої вигадки мама, здається, більше сміялася в душі, як сердилася назовні. Але вирок при розгляданню справи був страшний. Ми мусіли піти в садок і кожен на себе принести хворостину. Мама дала нам дуже короткий на те термін. Пам'ятаю, як плачучи, ходив я по кущах коло дому, вибираючи собі знаряддя кари. Найстарша Галя враз доміркувалася, що треба вибирати не тонкі хворостинки та свіжі, а щось сухе та грубе. Повела всіх нас менших під величезну старезну вербу, що росла коло криниці недалеко панської кухні, і наказувала вибирати найбільше сухі гіллячки, які після вітру самі поспадували на землю. Екзекуція не відбулася через те, що мама, без сумніву, не могла нічого зробити з нами, як побачила, яке нешкідливе по суті, але страшне на вигляд ламаччя поприносили ми на себе. Бідна мама клопоту багато з нами мала, але чомусь постійної няньки я коло нас не пам'ятаю. Певне, були якісь міркування,

може, зв'язані з тим, що росло нас разом четверо і що старша Галя була остільки старша від мене, що вже могла за мною і доглядати. З того виходило по суті те, що доглядати мене не було кому, а пустоти робили ми всі разом, поки не посваримось, а тоді відразу сестри мене від себе проганяли, об'єднавшись на своєму дівчачому стані, і дражнили мене “Льовою-коровою, що на селі кислиці возить” – це значило плаксою. Переслідували і дражнили немилосердно. Дійсно, я, побитий і ізолюваний, плакав, з горя шепчучи до себе: “Діти, діти, які ви погані”, іноді доходив в голосно-му плачі, мабуть, до істерики, бо вже не міг сам спинитись, і тільки мама спиняла мій плач або гриманням, або легким “шльопанням” по м'яким частинам тіла. Про випадки запалу та войовничого гніву я вже згадував. Страху перед “дітьми”, себто перед сестрами, у мене не було, а була образа і жаль. Малим хлопцем, наслухавшись в церкві проповідей та евангелія, я багато думав над вислуханим. Пам'ятаю, ударений Галею по щоці, я не розплакався, а по евангелію підставив їй другу щоку з словами: “Ну, удар ще з другого боку”. Галя з запалом та задерикуватистю ударила. Чомусь мене той факт вразив страшенно. Чомусь я думав, що на таке моє поступовання мене не вдарить вона. То було, може, перше в житті розчарування і зневіра в людських добрих почуттях. Боягузом я не був. Людей не боявся і навіть у малому віці, так малім, що не пам'ятаю сам цього або, може, й пізніше, але що ця подія пройшла для мене непомітно, – я виступив перед чужими хлопчачами в обороні трьох сестер. Я нічого з того не пам'ятав пізніше, але із спогадів сестер довідався колись пізніше, і тільки цей зміст спогадів мені в пам'яті утримався. Було для них це якоюсь видатною подією. Я, певне, в очах їхніх тоді високо піднявся. Але боявся я темноти і цвинтаря. Чи тому, що казки про різне страхіття нам оповідали старші, чи тому, що близько церква була та цвинтар, і ми часто бачили похорони та чули плачі та голо-сіння, але цвинтаря я вельми боявся. Цвинтар, що був вже “на горі”, за оборами між садом та дорогою з двору “на гору”, своїм старим покритим мохом вапнярниковим склепом-гробовищем панів Маркевичів найбільше мене трівожив. Склеп – велика досить кубічна будова з низькою пірамідою яко дахом – мав на даху грубої роботи хрест. До склепу вели двері, що були вже здавна відчинені. Ще вдень, ідучи “на гору”, я не боявся, але все таки позирав завжди в бік склепу, але вночі чи, властиво, вже від смерку перейти повз цвинтар для мене було непростією річчю. Раз, коли “ходила” машина, себто коли була молоча, я так загрався на горі з хлопчачами, що й не чувся, як машина стала, як всі розійшлися старші. Нарешті треба було і нам малим розходитися. Хлопчачи побігли собі в село, в долину, а я сам мусів повз цвинтар вертатись додому. Пересилуючи страх, пішов, але, як дійшов до склепу та поглянув на відчинені двері – не міг себе пересилити, вернувся до машини. Походив там – скрізь пусто; пішов тоді до амбару, бо там було тепліше від розпечених за день кам'яних стін. Згодом стало і там зимно, як то буває взагалі у нас восени. Зимно, але і страшно мені ставало. Додумався нарешті схватись за мішки пшениці, що лежали перед амбаром складені рядами одні на другі та коло других, займаючи досить великий простір. Високо було і незручно лізти малому на прямовисну стіну мішків, але якось видряпався і уместився в дірці, що була найбільшою в місці, де сходилися чотири мішки. Вліз і сховався в яму з головою. Було там тихо і тепло, аж душно від розігрітого за дня збіжжя. Так було тепло, що я й заснув там. Почув раптом якісь голоси, гавкання псів і тоді тільки зрозумів, де я і що зі мною. Виліз з своєї нори і почав і собі гукати. Була то ціла наша родина – і старші і менші – та ще й з дворні був там хтось. Тільки як почалися вигуки радості та лайка за неспокій, мною спричинений, я почав від якогось мішаного і дуже для мене складного почуття – плакати.

Мама питає, чи я боявся – кажу, що ні. “Ну а чого ж ти плачеш?” – “Я не плачу, я тільки сльози пускаю”, – була моя відповідь. Всі почали реготати, а я ї собі теж. Повели мене додому, всі навипередки оповідаючи, як спостерігли, що мене немає, як мене скрізь спочатку у дворі шукали, аж нарешті вирішили шукати поза двором. А я нашим докладно оповідав, як я хотів був додому піти – і як боявся тих відчинених дверей в склепі. Дійсно, чомусь завжди ввижалась мені в темряві дверей якась чорна мовчазна і нерухома постать.

Від страху темряви я сам себе відчувував у нас в домі. Часто відходив з освітленої їдальні через сіни до темної залі і, перемагаючи страх, доходив до вікон і дивився в сад, але цвинтар був міцніший, ніж моя воля. Може, тому, що там вже лежала наша двоюродна баба. Вона у нас вмерла [від хвороби] на сибірку. Була, здається, велика і вельми товста жінка. Якось мало її пам’ятаю, але, як захворіла і як покликаний лікар оглядав її болячку – дуже добре залишилося мені в пам’яті. Уп’явся їй в тіло овечий кліщ, уп’явся десь в ногу, близько пахви. Може тому і запам’ятав, що ніколи не бачив такого м’якого і товстого тіла з таким страшним червоним боляком на білому тлі. Другий момент – це майстрування труни в плотні дядьком Ігнатом і розмови з ним щодо розмірів труни, яка мусить відповідати грубості бабушки. Третій момент – це опускання труни в яму, не дуже глибоку, але з викопаною пічуркою в одному боці, та засування в ту пічурку самої труни. В першу ж ніч по похороні я не міг довго-довго спати, а врешті, думки власні так стрівожили мене, що я почав хлипати, а нарешті плакати. Мама озвалася, і почалася у нас чудна розмова: “Чого ти там плачеш?” – питає мама. Спочатку мовчу, а далі, не відповідаючи, питаю маму про те, чи всі ми помremo. Мама відповідає притакуючи. “І ти помреш?” – “Помру”. – “І батько помре?” – “Так”. – “І Галя?”, “І Вітя?” – і так доходило до всіх близьких, і до дальших, і до зовсім далеких. Мені страшно стає не за себе, а за всіх, за цілий світ. То були перші глибші переживання, які викликані були в моїй голові нечисленними спостереженнями, а логічно в діялозі з мамою поширені на цілий світ... Іншої ночі, ворушчись у сні, ударився рукою об стіну і проснувся з переляком. Видалося мені, що я вже умер і що я лежу в труні в такій самій пічурці, як та, в якій бабу поховано. Пробую з іншого, здавалося, б боку, – аж там знову стіна. Не витримую і кричу. Знову мама озивається, і знову розмова. Заспокоююсь, що я ще живий і що я не в ямі і не в труні в пічурці. Часто потім смерть і похорон переслідували мене, а до того, мабуть, додавали страху часто чути оповідання про ховання живих, які тільки начеб то вмерли, а в ямі, в труні просипались зі сну. Це була часто досить розмова у наших тіток, що майже кожного літа бували у нас з своїми численними родинами. Особливо любила на ці теми говорити тьотя Віра Мазаракі²⁸, що з трьома дочками – Марусею, Наташею та Люкою – займала вліті цілу прибудову в нашому домі, так звану “школу”, де училися взимі старші сестри і де жили звичайно учительки зимою. Друга тітка, сестра першої – Лідія Андріївна – одружена з військовим лікарем Миколою Корнійовичем Низовцем, жила, як і перша, в Тирасполі, але у нас рідко бувала. Пам’ятаю виразно тільки їхній, цілої ж родини, приїзд, коли з ними приїхав і батько Низовець... Тітки були досить кумедної, на мій смак, вроди: товсті, особливо Віра Андріївна, з вибалушеними очима, чорняві, щось у них було чи грецького, чи молдаванського, хоча прізвище їхнього батька – Скачевський – швидше показувало б на польську кров. Та на те показувало і багато іншого, що я зрозумів значно-значно пізніше, зв’язуючи новонабуті відомості з давніми спогадами дитячих літ. Отож двоюродна баба Ольга (?) Кастановна часто грала на фортепіано, що дісталось до нас, вже не знаю коли саме, від бабкової мами Олени

Кастановни. Часто ми діти обступали її навколо, прохаючи її заграти то те, то інше. Грала вона, здебільшого, твори польських композиторів на українські теми. Грала, коли не помиляюся, думки та шумки Завадського²⁹, Заремби³⁰, Коціпінського³¹. Але часто грала і якісь мазурки, може, навіть Шопена. Найбільше нам, чи властиво мені, подобалася мазурка “Канарського”. Подобався її кінець, коли баба схвилювано з експресією в басах наподоблювала стріли, якими було забито цього героя польського повстання. Все це нам оповідалося українською мовою, бо всі у нас так говорили, хто з родичів приїздив, але дух був у баби, мабуть, таки польський. Хто той Канарський, хто його і за що розстрілював, я не докопувався, а тільки раз по раз просив бабу ще раз заграти те місце, як баси наподоблюють швидше гарматний рев, ніж звуки рушниць. Тітку Віру та її дітей, властиво тільки дочок, бо син Володя мені був цілком невідомий, я, здається, любив. Пам’ятаю якось, як тітка виїздила, то я її дуже і навіть сліпо прохав не їхати, а зостатись. А коли те не допомогло і видно було, що вона з дочками таки укладає свої манатки, то я почав її стращати, що я її не пушу, поперебиваю ноги, поріжу її ножом, посолою і складу в діжку. Певне, хід думок був в якійсь мірі зв’язаний, з одного боку з чудним її виглядом – товста бо була надзвичайно, хоча і тонше від своєї покійної баби; а, з другого боку, з тою сільсько-господарською процедурою, яку ми, діти, спостерігали перед різдвними та великодними святами, а саме колення та розчинення кабанів. Самого колення ми, діти, звичайно, не бачили, а тільки здалека чули про те, що відбувалося коло сажа, приготувані оповіданнями служниць та ключниць до того та насторожені прибуттям до кухні на пораду плотника, який був у цьому ділі фахівець. Нас пускали вже тоді, коли здалека від нашого дому видно було метушню декількох чоловіків з нашої дворні, коло людської кухні та сажем, що переносили заколеного кабана з сажу на кухню. Приходили ми на те видовисько вже в тій хвилі, коли дядько Гнат, викресавши вогню в губку, обвивав її віхтем мнятої соломи і починав махати тим віхтем то в один, то в другий бік. Віхоть нарешті розгорався, і тоді нашу увагу приковував до себе цілий ожеред соломи, в якому знаходився забитий кабан. Ожеред той запалювався і досить швидко згорав. Дядько Ігнат брав тоді ще віхоть за віхтем і, запалюючи їх з багаття, дошмалював на свинячій тулубі рештки щетини. Після того починалося миття свині та зшкрябання ножом з неї лепу. Коли вже чиста була свиня, знову її закутували в солому і починали на ній товктися і великі і малі. Який сенс з того був, на жаль, не знаю. Чи то якась традиція, чи то й насправді якесь практичне мало значення. Після того починалося розчинення свині. Анатомію Ігнат знав досконало, ножом оперував по-мистецькому, і тому розбирання величезного тулубу свинячого відбувалося з казковою швидкістю. Всі частини тельбухів мали свої назви, і Ігнат з професорським авторитетом, препаруючи деталь за деталлю, пояснював нам і називав все, що попадалося під руки. Пам’ятаю, як якось раз замість кабана кололи льоху та ще й вагітну, хоч і далеко не при кінці вагітності. Дядько Гнат, дістаючи межі сили кишок якусь надзвичайно грубу кишку нерівну, а наче з якимись стовщеннями, розрізав її наздовж, і там, відсепаровані одне від другого певною просторінню, знаходилися маленькі білі поросятка, завбільшки кожне новонародженого кошеняти. Незвичайна та подія глибоко врізалася мені в пам’ять...

Найменше вражіннь зосталося у мене від рідної баби, батькової матері Єлени Кастановни. Вона у нас дуже рідко бувала, живучи, правда, не так далеко, бо саме в повітовому місті Ананієві. Була вона заміж за Іосифом Ануфрієвичем Білінським, дрібним собі шляхтичем, непоказним, з рудою широкою бородою, що бував у нас щороку восени, бо його парова машина молотила у нас збіжжя і, як казали перешоряни,

“ходила”. Пізніше я дивувався, що стосунки у батька з його мамою віддавна не були хороші. Батьків батько Харлампій Іванович давно був розійшовся з своєю жінкою, і діти лишалися при ньому в Перешорах під опікою його двоюрідної сестри. Яка причина їхнього розходження була – невідомо мені, хоч на виправдання баби не раз чув я пізніше, що покійний дід був таки піяком і що жити з ним було для баби справжньою мукою. Дід, здається, і помер від “білої гарячки”. З його смертю стосунки дітей до їхньої мами все більше та більше ослабівали, і на їхнє виховання і на їхню освіту баба не мала жадного впливу. Здається, й вплив той, як би був – не був би дуже додатнім. Не була вона дуже інтелігентною людиною, це я вже сам собі зміркував, придивляючись до її другого чоловіка Осипа Онуфрієвича. Попри все це, ми цілою родиною таки їздили інколи до бабушки в “Ананьєву”, як називали все в Перешорах наше повітєре місто. Перших виїздів я не пам’ятаю добре, і з них осталась в пам’яті тільки сама дорога, далека, з зупинками-відпочинками, висіданнями під гору і згори з фаєтону. Але можливо, що взагалі багато поїздок уже в мене злилося в один якийсь образ. Ні дому бабушки, ні її самої добре собі не уявляю. Пам’ятаю тільки, що їв у неї вперше білі черешні, яких у нас у Перешорах не було, і на подвіррі бачив “машину”, частинно розмтовану – для якоїсь певно репарації, і самого Осипа Онуфрієвича, що коло неї щось робив.

Краще собі уявляю далекі подорожі до мого хресного батька Іларіона Климентовича Лівичького у Волохонське. Їхалося до півдороги, здається, так само, як і до Ананієвки, через Гоцулову, а там поверталось праворуч. Поїздки відбувались так само, як і до Ананієвки, з зупинками та відпочинками, з пішим виходженням на гору і з безконечними питаннями до батьків про те, чи скоро вже приїдемо до мети. І тут теж багато вже з вражень за ріжні поїздки злилося у мене в один образ, і тільки тепер, аналізуючи ці враження, бачу, що то враження різних часів і ріжного ступіня моєї свідомости. Певне, бігання по кімнатах у Волохонському та деклямування якихось дитячих казочок про кота, що якось то “цок, цок та в лобок та в писану кайстру” – це враження і спомини найдавніші. Пізніші вже, більше поважного віку, зв’язані з візитами до якихось далеких, як і Лівичький, родичів, Васютинських, у тому ж Волохонському, з розрізнених вражень з тих давніх часів осталось декілька, які задержалися в пам’яті теж через свою незвичайність для буденного життя малої дитини. Одного дня на подвіррі напав на мене гусак. Абсолютно не пам’ятаю самої події, але, певне, враження на мене вона справила надзвичайне. Певне, стався зі мною якийсь нервовий шок, бо мама, яка трохи розумілася на медицині чи, швидше, на подаванні першої допомоги при різних наглих випадках, тут спасувала і, забувши про свою вищу освіту, покликкала до мене бабу шептуху, бабу Гарашиху. Баба Гарашиха тепер, може, за давністю літ злилася у мене в одно з ключницею Єленою Григоровною щодо зовнішнього свого вигляду. Але тоді вигляд її зробив на мене певне величезне враження. Принаймні я цілком забув про гусака, але, як вона, схилившись наді мною, величеньким округлим шматком воску капала мені по животі, пам’ятаю. Потім, розтопивши той віск в якійсь посудині, виливала його у миску з водою, а як він захолов там, вийняла, і всіх присутніх, а головно, здається, мене старечим беззубим ротом умовляла, що то там видно гусака з розіпнятими крилами, з великим жовтим дзьобом. Чи правда я перед тим утратив був свідомість на довший час, але цей спогад виринає у мене в пам’яті завжди без жадного прологу до нього. Як епілог пам’ятаю, як мене мама підносить чи підводить до вікна, за яким стоїть батько і тримає в руках гусака як переконливий доказ його нешкідливості.

2. Левко Чикаленко. [Спогади про студентські роки] 1909 р.*

1) [Повернення з Лозанни]

Виїзючи на літні ферії³² з Лозанни додому, я, властиво, не дуже якось звернув увагу на те, що там дома діється, і попав саме на торжество з приводу Полтавської битви³³. Може, з газет я і знав про це, але, живучи за кордоном, людина якось починає не реально уявляти собі практику щоденного життя. Досить того, що я, беручи з собою свої речі та книжки, не подумав про те, щоб переглянути все своє майно на предмет легальности того всього, що віз. Тільки вже в поїзді перед Волочиськом згадав, що вклав до чемодану всі ті книжки, які мені подарував був якось в Женеві Кузьма³⁴ з видань М. Драгоманова. А що я дуже швидко звичайно знайомлюся з людьми, а особливо в поїзді, то вже перед самою границею російською в нашому переділлі я зо всіма вже був знайомий і більш-менш уявляв собі, хто і що з себе представляє. Їхав разом зі мною в купе якийсь старий дуже пан досить таки панського справді вигляду з значно молодшою за себе панею, яка називала його “дядей”, напевне племінницею його не була. Дізнавшись про моє прізвище, десь ще, здається, у Відні він аж стрепенувся був і з великою ажитацією почав мене розпитувати, відкіля я і які у мене zostалися досі родичі і як вони називалися. З розмов виявилось, що знав він і приятелював в молодих літах з якимсь Чикаленком, який ніяким родичем мені не приходився, але теж був з Херсонщини. Тоді я уперше довідався, що існували, а може, ще й досі існують на Херсонщині якісь наші чи родичі, а може, тільки однофамільці. Про свого приятеля старий оповів чомусь дуже докладно один епізод, як той, захорівши важко на сухоти і мало не вмираючи, звертався до різних лікарів і ті відмовились його лікувати, так, мовляв, безнадійно стояла його справа. І от той звернувся до якоїсь ворожки чи знахаря і на прочуд, виконавши його порад, цілковитовилікувався. Лікування полягало в тому, що мусів бідолаха в молоці готувати сало, аж поки воно не розвариться, і тоді все разом пити. Старому видавалося то найгіршим ліком, який тільки уявити собі можна, але Чикаленко довго те робив і став зовсім здоровим. Розчулившись споминами з молодих літ, старий і до мене, як виявилось, зовсім безпідставно, переніс ніжність до приятеля своєї юности. Отже, перед самою границею, коли я, як перед сповіддю перебірають гріхи в пам'яті, так я почав перебірати книжки у валізках, витягаючи деякі і складаючи їх тим часом на купку, щоб потім поміркувати, що з ними далі робити, старий з співчуттям слідкував за моїми сквапливими рухами і зрештою запропонував взяти їх до себе, бо вже мав певне дуже серйозні підстави не боятися особистого обшуку. З подякою віддав я йому все, що вважав за компромітуюче, і з сміливим виглядом піддався цілому шеренгові процедур, які чекають кожного підданого імперії при його повороті додому. З паспортом все було в порядку, але з ревізією річей, що відбувалася в спеціальній залі, вийшла неприємність. Придивляючись, як порилися в моїх речах пограничні урядники, я побачив, що один з них зацікавився вельми якоюсь з моїх книжок. Зайшовши трохи збоку, я здаля пізнав, що тримав він в руках грубий французько-російський словник, і перелистуючи сторінки, шукав прізвища власника його. Знайшовши, закрив його і з якимсь наче б то урочистим виглядом поніс кудись з залі. Серце мені йокнуло від неприємного почуття, але робити нічого. За якийсь час увійшов в залю жандарм і голосно назвав моє прізвище. Відгукнувшись, підійшов я до нього і пішов за ним ріжними ходами та переходами, як виявилось, до найстаршого жандармського чина на цій станції. Гарний, добре збудований офіцер літ не більше сорока зустрів

* Фрагмент має форму машинописного тексту, набраного на трьох сторінках.

мене дуже чемно і запитав, чи я справді Чикаленко. А справа в тім, що в ті часи на паспортах не містили ще фотографічних світлин посідача і жандармерія мала багато труднощів з ідентифікуванням своїх клієнтів. Коли я відповів, що так, то він сміючись сказав: “А вот я імєю некоторыя в том сомненія!”. Я йому на це тоді: “Ну, а як же я можу допомогти в тому, щоб ті сумніви розвіяти?”. Він наче на хвилину замислившись. Але без сумніву, це була наперед продумана або просто навіть стереотипна вже, не без театрального мистецтва, перепроважувана роля.

“Ви б легко це могли зробити, коли б при Вас було декілька листів приватних, з яких видно було б, що вони до Вас як до Чикаленка були писані”.

Я, з не меншою увічливістю, як його, діставши свій кишеньковий портфелік, вибрав звідтіля декілька останніх листів від батька і подав їх йому. Уважно оглянувши адресу на конверті, він почав читати листи. Відразу ж підніс очі на мене і запитав з якимсь подражненням: “Ви належите до української партії?”. Я на те з щирим здивуванням і переконано сказав йому, що такої партії немає, а що з батьком переписуюся тою мовою, якою у нас в родині говорять. Це мого співбесідника ще більше зденервувало, і у відповідь я почув слова, які віддавна стали у нас якимсь стереотипом в розмовах українців з малоросами: “Я сам малорос, но нікогда би мне і в голову не пришло писать пісьма по малоросійськи”. На це я зауважив, що всяк буває на світі і що здебільшого все це залежить від середовища, в якому людина росте і виховується. Ну але на цьому тема тим і вичерпалася, і перейшли до теми головнішої.

2) Левко Чикаленко.

[Навчання у С.-Петербурзькому університеті]*

Ще з гімназичних часів намітив я собі плян студіювати в університеті природничі науки. По закінченню гімназії³⁵ під натиском батька поїхав до Льозани, щоб студіювати зрештою геологію у славного тоді на весь світ Моріса Люжеона³⁶. Пробувши там два роки і вже почавши в Люжеона лабораторні практичні студії, я, зустрівшись у Києві, на літніх феріях, з Хведором Кондратовичем Вовком³⁷, піддався його намові і на третій рік до Льозани не поїхав, а поїхав до Петербургу. Хв. Вовк переконав мене, що все таки найцікавішою на світі для людини річчю є сама вона – людина і що коли я вже ознайомився в загальних рисах з біологічними науками та з історією землі, а зокрема, ще й з її останньою добою, добою льодовиковою, чи четвертинною, то я маю всі шанси відразу успішно взятися за антропологічні науки. Натискаючи і на мою амбіцію, і на патріотизм, а також і на те, що він дуже хотів би мати коло себе українців юнаків.

В обсяг антропологічних наук, які викладав Хв. Вовк своїм учням в Петербурзькому університеті, входили: властива антропологія, себто сомматична чи фізична, передісторична антропологія або передісторія і, нарешті, етнографія та почасти пов'язаний з нею фольклор. Старшим учням Хведір Кондратович на літні ферії давав завдання, які вважалися, сказати б семінарного характеру. Мали вони переводити та міряти антропометричні досліди української людности в певній місцевості, себто збирати антропометричний матеріал для антропологічної характеристики людности даної місцевості. Цю характеристику мав скласти сам збирач матеріалу і якому та праця зараховувалась як семінарна. Своїх студентів українців

* Фрагмент спогадів написано темно-синім чорнилом на вісімнадцяти сторінках, які мали подвійну нумерацію: перша й дві останні сторінки позначені: А, В, С, всі ж інші – арабськими цифрами. Припускаємо, що це чорновий варіант рукопису, бо текст має численні виправлення, закреслення, вставки.

посилав професор в різні райони України і на підставі їхніх звітів та інших матеріалів, збираних по Україні давнішими дослідниками, і написав Хв. Вовк таку свою працю, що вийшла як складова частина Української енциклопедії, виданої в Петербурзі перед революцією російською мовою видавництвом братів Гранат під назвою “Укр[аїнській] народ в его прошлом и настоящ[ем]”³⁸. Редакцію складав гурт учених з відомим українським науковцем Максимом Максимовичем Ковалевським³⁹ на чолі.

Початок моєї науки у Хв. Вовка була подорож влітку 1909 року з самим Хв. Вовком по Волині⁴⁰. Пізніше теж з Х. Вовком їздив по Тамані на Кубанщині. Разом з моїм товаришем юних днів Олександром Шульгиним⁴¹ по Херсонщині, а з старших, дослідником, згадуваним вже Сергієм Руденком⁴² по Полтавщині. Крім цих антропометричних експедицій, прийшлося мені перебувати влітку в роках 1912, 1913, 1914 та 1916 по місяцю на Чернігівщині, провадючи там під керівництвом Хв. Вовка розкопки селища з старої кам’яної доби в с. Мізині, трохи на південь від Новгороду-Сіверського. Всі ці мої подорожі, чи короткотривалі, чи й довші, дали мені можливість прислухатись (а що до Чернігівщини, то навіть і навчитись) місцевої мови та зібрати досить поважний фольклорний та й просто мовний матеріал. Вже на еміграції перебуваючи з 1920 року, я в роках 1928–1943 часто бував влітку то в Галичині, то на Волині та Холмщині і тут теж, крім матеріалів по передісторії, назбирав не тільки багатенько вражіннь, а таки й матеріалу, записаного щодо мови місцевої людности. Усі ці мої спостереження ніколи не перейшли межі аматорського колектування⁴³ і не стали якимись скарбами наукової над ними чинности. Але все ж збирані вони були мною в надії, що колись трапиться в якійсь формі довести їх до відома і таких людей, які з них зможуть зробити і науковий вжиток. З певними застереженнями дозволяю собі тепер зробити в цих рядках деякі повідомлення та узагальнення та паралелізування, але кожен мовознавець, який з ними ознайомиться, мусить розуміти, що писані ці рядки хоч і антропологом, але в даній галузі антропологічних наук, в мовознавстві – лайком⁴⁴. На таке оперування відважусь тому, що обставини перебування мого за межами українських земель дали мені можливість познайомитись з мовою близьких до нас слов’янських народів: найкраще – з польською, потім чеською, ще слабше з сербською, а найгірше вже з болгарською. Близість до нашої мови мови чеської мене багато разів інтригувала і затягвала у різні гіпотези, дуже можливо, не так то вже узаasadжені, але вельми приманливі. Ну от хоч би такі факти. Тільки з чеської мови я зрозумів, що наше слово “розчавити” це не є тільки роздушити будь що, а значить воно роздушить якийсь соковитий предмет, чи то рукою, чи ногою, і то так, щоб той сік чи плин з нього витік. Бо ж чеське слово щави означає сік. Розчавити можна сливу, яблуко або жабу, але не можна розчавити камінець або оріх.

Інтригував мене чеський вигук “где пак”, зовсім подібний до вигуку якоїсь селянки з Лубенщини. Мова Північної Чернігівщини з околиць Новгороду-Сіверського (чи, як там кажуть, “Городка”) заінтригувала мене тим, що багато в ній я зустрів слів, яких нігде перед тим не чував по інших місцях України. Деякі з них, як от “грудок” – горбик (на грудку) чув тільки в Польщі.

А назва недалекого від Новгород-Сів[ерського] міста Кролевець викликала здогад про можливість якихсь переселень з Польщі вже в історичні часи.

Вориною називають зрубану тонку довгу деревину або тонкий та довгий вершок великого дерева, з якого відтинають всі дрібні галузки. Така жертка вживається для роблення найпростішої огорожі. Робиться огорожа: високі загострені кілки довжиною 3 на 2½ метра вбивають в землю по два рядом на певній відстані одна пара від другої по тій лінії, на якій має стати огорожа. Вбиті кілки обв’язують на певній

висоті відкаблучками перевеслами, зробленими з матеріалів лози, а між стовпами на ці перевесла кладуть оці самі ворини. Господарь може між двома парами таких стовбів класти ворини в декілька рядів, укладаючи їх нарідше, але у всякому разі їх одна над другою містять щонайменше як три. Такими огорожами “обворюють” стоги сіна на лугах, щоб скотина, пасучись, не “підтирала” цих стіжків. Така огорожа на західній Україні називається “обворою”, але на степовій Україні, де менше або й зовсім немає відповідного дерева, таку огорожу роблять аби з чого, чи з плетеного тину, чи з дощок, чи навіть з гною, змішаного з соломною та утоптаного ногами. На Херсонщині, наприклад, люди вже поняття не мають про “ворину” і “обвору”, вже вимовляють без згуку “в”, думаючи, що їхня “обора” постала від того, що місце це в старовину оборювали плугом. Дуже можливо, що з “обв́ори” постав і галицький “оборі́г”, і чи не був він в давнину “обворогом”.

Робити огорожу з “вориння” зветься “ворити”. Коли ж між стовбами, вбитими в землю, ще не вкладені чи не позасовувані ворини, то кажуть, що треба їх “заворити”. Одна “ворина”, яка тим часом може правити за ворота, коли нею перегорожують доступ у подвір’я з вулиці, уміщують між двома незавореними парами стовбів і називають “завірою”. Легко розуміємо, що і “завіря”, і “ворота” це ж споріднені між собою поняття, а їм так само близькі і “двор” чи двір, і двері, і одвірки, і всі ці слова зв’язані з темою перегородити комусь доступ до чогось, щось замкнути від когось. Але, з другого боку, в слові “ворина” чи “завора” ми відчуваємо значення, яке полягає в тому, що частину обвори чи обори, коли в ній бракує одного прясла (себто в певному місці бракує ворин, що з’єднували собою одну пару кілків з другою), то те місце в огорожі, яке розворене, треба замкнути якоюсь “вориною”, себто “заворою”. Треба два кінці “обвори” з’єднати, себто “зворити” чи “заворити” та “обвори” з’єднати, і тут ми наштовхуємось на місце в “обворі”, яке “розворилось”. Читач зразу згадає частину нашого воза, яка знаходиться підсподом воза і єднає собою передок воза з задком. Там є коротка чи довга жертка, чи “ворина”, яку можна міняти, себто на місце постійної, короткої, в разі потреби, можна поставити довгу, щоб зробити воза довшим на час возовиці або перевоження якихось довгих деревин чи дощок. Поставити довшу ворину замість короткої – кажуть, змінити “розвору”. Ця дія не така складна, тільки треба зпередка, згори, з тої дерев’яної частини воза, яка зветься оплін і лежить зверху на осі, вийняти з дірки, насвердленої наскрізь оплону, “шворінь”, який тримає між оплоном та вісю залізну петельку розвірня. Тільки тоді можна витягти задок з розвірою назад, далі від передка. Отже, вийняти “шворінь” (чи шкворинь, чи й сворінь, чи свірень, як цей залізний довжезний прогонич) з належного йому місця – значить “розворити” воза, себто його роз’єднати. “Розворити”, таким чином, значить зробити протилежне тому, що робить “сворінь”. Отже “сворити” чи “зворити” значить з’єднати. Але з’єднати можна дві якісь речі чи частини не тільки залізним шворнем, але на швидку, при потребі можна цього досягти, зв’язавши ці дві частини не залізякою (шворнем), а мотузьяною “шворкою”, або як нема “шворки”, то можна і поворозкою чи поворозом.

З цього корня багато постало слів в мовах сусідніх нам слов’янських народів, і коли б хто зацікавився простудіювати все, що з цим корнем пов’язане, міг би зробити цікаві і важливі спостереження. Я тут хочу тільки звернути увагу на декілька слів, які теж певне походять з цього корня, але брешуть вже інакше. В українській мові маємо ми дієслово “варити”, що його корінь “вар” з різними приставками та різними закінченнями дає дуже багато слів, що їхній зміст висловлює зв’язок з теплом, горячю, але теплом не сухим, палючим, а теплом, пов’язаним з парою, з водою.

В основі кожного слова, з цим корнем пов'язаним, позначається чи висловлюється стан річей при високій температурі в мокрому середовищі. Але є одно слово, яке брениць так само, як от “зварити” борщ, кашу, але означає щось цілком інше. Означає це слово дію – з'єднати. Коли зламається якийсь залізний виріб, як от сокира, долото чи ще щось взагалі довге, то несуть його до коваля, щоб він, розпікши кінці зломаного предмету, скувавши молотком, з'єднав їх між собою. Відміни цього слова такі: 1) зварити, себто тільки з'єднати чи 2) наварити, себто додати до зломаної більш вартісної залізної частини предмету шматок заліза і тим повернути предмет той до його попередньої якості – наварити сокиру, чересло до плуга чи щось інше.

В українській мові є термін, яким означали людей, які цією справою займалися. Звали цих людей зваричі. Цікаво, що в жодному словникові укр[аїнської] мови я не зустрічав цього слова, хоч, як казав мені проф. Лев[ицький], в реєстрах цехів Львівського Магістрату був і цех зваричів. З Забручанського Поділля мав я доброго знайомого, якого прізвище було Зваричук. Зі східної України відомі мені прізвища, які безперечно походять з означення майстрів цього фаху. Не так давно помер в Парижі генерал Армії Укр[аїнської] Нар[одної] Республ[іки], що мав прізвище Сварика⁴⁵ чи Сворика. Прізвище своє, як мені переказували люди, виводив він від слова сваритися, мовляв, якийсь предок його був сварлива людина. Але, певне, це не так, і швидче це прізвище походить від того когось з його предків, що був ковалем і саме вужчого фаху: він зварював та наварював ушкоджений залізний штрумент. Це слово колись в давню давнину, певне, бренило не так, як пізніше стало бренити. Цих ковалів називали зваричами, зворичами не в східній, а по всій Україні. Видно це з того, що в емігрантських московських колах є відомий науковець, професор, інженер електронік пан Зворькін⁴⁶. Московської мови словник “Толковый словарь живого великорусского языка” Володимира Даля (СПб., 1882) правда, слова “зворыка” не наводить, а тільки “сварщик” – кузнец, который сваривает железо (т. IV, стор. 145), і треба думати, що прізвище Зворькин, вже тому, що починається не з с, а з з таки українського походження. Бренило воно “зворика” до того часу, як російська адміністрація в початку ХІХ ст. не запровадила урядовим шляхом встановлення сталих прізвищ – фамілій, з закінченням “ов” або “ин”. Тоді то і з'явилися на Україні Ковалеви, Нікітіни, Шевцови, Скляррови, Волкови, Зайцевы і багато інших, часто зовсім незрозумілих прізвищ, таких, що коли б якийсь дослідник мовознавець взявся за студіювання їх, то дійшов би до надзвичайно цікавих та важливих висновків. Бо ж зафіксовані урядово прізвища зберегають часто такі слова, такі вислови, що тепер важко або інколи й неможливо зрозуміти ні їхнього значіння, ні їхнього походження. Наведу декілька з них, про які мені пощастило добути авторитетні пояснення. Відомий укр[аїнський] науковець проф[есор] Шовгенів⁴⁷ пояснив мені своє прізвище так: на Харківщині та Курщині людину, яка ходить, човгаючи ногами, називають човгеня, або шовгеня, отож з дідового вулишного прізвища у волостном правленні записали офіційну “фамілію” – Шовгенев, сын. Такого певне походження і прізвище Тургенев⁴⁸ від тургати-тургеня (дієслова турготіти–тургати).

Разом зі мною в одній класі в Київській гімназії в роках 1900–1907 учився хлопець, якого прізвище вельми заінтригувало було мене, і нарешті я запитав його, якої він національності та взагалі, якого він походження, бо бренило воно якось чудернацько для українського вж[итку]. Прізвище його було Шабалтас. Виявилось, що він з села Шабалтасовки⁴⁹, не дальше, здається, якихось двадцять верст на захід від Києва. Що значила ця назва, він пояснити не міг. Набувши в Петербурзі десь в роках 1915–[19]17 в українській книгарні антикварну книжку-словник Памви Беринди⁵⁰,

виданий 1636 ? року в монастирі Кутейнському, я знайшов у ньому пояснення цього слова. “Шабалтас” – з німецької “зебельташе” – “пихва до шаблі”. В 1943 році я зустрів у Львові, не пам’ятаю вже на якій вулиці, склеп бокалійний, а його власником був п. Шабалтас, питомий галичанин.

Взагалі прізвища, що колись були здебільшого персональними, як тепер ще по селах є, вони так звані “по вулишньому”, або “як його дражнять”, надзвичайно вартісний для дослідників матеріал з найрізніщих боків. Наприклад, такі як “Паливода”, “Варивода”, “Нездійминога”, “Макодзюб”, “Шкалибог”, “Сологуб”, “Забіла”, “Прийда”, “Найда”. Відомий на еміграції в Швейцарії укр[аїнський] патріот і гром[адський] діяч, син славного в свої часи маляра М. Ге⁵¹, оповідав мені, що батько його жонатий був з поміщицькою донькою на Чернігівщині⁵² на прізвище Забіла. Казав він, що Забіли писали своє прізвище чомусь через два л і довели, що вони з литовського роду, між тим як він від старих людей на Чернігівщині чув, що слово забіла значить замащена людина, що йому є завжди чим борщ забілити...

Студія українських прізвищ та розшифрування їхнього значення збагатило б нашу сучасну мову хорошими давніми словами. А так то дуже мало людей знає, що воно, наприклад, значить прізвище Ємець, або Шкалиба, або таке гумористичне прізвище української жидівської роди[ни] Макодзюбів. Зразу видно, що не був той, кого першого так прозвали, справжнім бізнесменом на широку мірку, так собі “дзюбав мак”. Таких жидів на Полтавщині часто прозивали “драний жид”, себто людина, яка не надобилась до комерції.

* * *

Мої студентські роки тяглися далеко довше, ніж у багатьох моїх товаришів. Не зміг я бути осторонь бурхливого політичного життя, а воно відбирало багато часу та енергії; особливо коли починалися якісь розрухи по вищих школах. Зокрема, затримали чи загальмували мою студентську кар’єру так звані “Толстовські дні”, події 1911 року⁵³, через участь в яких я був не тільки заарештований, але й видалений з Університету та висланий з Петербургу. Дістатись до Університету пощастило тільки в зв’язку з святкуванням “Трьохсотліття династії Романових”, що відбулося в 1913-му році. Але це все не відбулося аж ніяк на моїх практичних наукових студіях, бо навіть вислання поза межі С[анкт-]П[етер]бургу не перешкоджало мені відбувати наукові командировки з документами, видаваними чи то Імпер[аторським] географічним товариством⁵⁴, чи то Антропологічним Товариством⁵⁵, чи навіть з командировками Етнографічного Музею іме[ні] Імп[ератора] Олександра III⁵⁶. Всі ці командировки відбував я завдяки заходам Ф. Вовка, бо вже він стара людина і мусить поважно думати про придбання собі учнів однодумців, які б продовжували, як його спадкоємці, його праці та розбудовували українську антропологію. Він мав вже двох українців-студентів, але жалівся він мені – не мав з них потіхи; один з них Петро Єфименко⁵⁷, син відомого українського вченого, Вовкового приятеля з студентських часів, на жаль, зберіг у собі українською тільки упертість, а другий, Сергій Руденко, зберіг тільки українську хитрість. Потіхи з них Україна, на думку Вовка, не матиме, бо жоден з них ідейно не звязаний був з Україною, в якій би то не було мірі.

Отож вже навіть з літа 1909 р. став я учнем Хв. Вовка, бо зразу ж поїхав з ним майже на цілий місяць в антропометричну та етнографічну подорож по Волині. Вступивши в Петербурзький Університет в осени того ж року, я аж до самої революції, себто до 1917 року, кожного літа відбував по різних землях України наукові подорожі, чи то міряючи українську людність Херсонщини, Кубанщини та Полтавщини

або досліджуючи передісторичну старовину на Чернігівщині, Київщині, Херсонщині та Волині та роблячи етнографічного характеру спостереження, а то й закупи етнографічного матеріалу для етнографічного Музею Імп[ератора] Олександра III в СПб для відділу української етнографії, що його директором був Хв. Вовк.

Хв. Вовк був першорядний дослідник природознавець, закінчив він Одеський університет як хемик, і фахівці-хеміки знають його працю про хлорофіл. Нагла примусова утеча з Росії за кордон до Румунії, щоб не опинитись в тюрмі за співпрацю з М. Драгомановим, перервала його студії в царині хемії. Перебуваючи якийсь час на Балканах, Вовк зацікавився етнографією балканських слов'ян, а коли пізніше надовго осів у Франції, в Парижі, то присвятив свою увагу антропологічним наукам і то в повному їх об'ємі, знаємо його видатну працю – докторську дисертацію – дослід еволюції людської стопи, знаємо його праці з поля передісторичної антропології, але знаємо і праці з поля етнографії та фольклору.

КОМЕНТАРІ

1. Чикаленко Марія Вікторівна (1863?–1933) – громадська діячка, голова Жіночої громади у Києві, дружина Є. Чикаленка, мати шістьох дітей: Ганни, Євгенії, Вікторії, Левка, Петра та Івана.

2. Чикаленко-Келлер Ганна (Галя) Євгенівна (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, природничі науки студіювала в Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася в Англії. У Единбурзі (Шотландія) 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет. Публікувала в “Раді”, ЛНВ переклади. Після революції працювала педагогом. У 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії і працювала в посольстві у Берні. Перекладала іноземними мовами видання посольства. Одна з ініціаторів заснування у 1920 р. у Кам’яні-Подільському Української жіночої національної ради та у 1925 р. у США “Союзу українок”, учасниця багатьох міжнародних конгресів. У 1930-ті роки співробітничала з ЛНВ. Там опублікувала спогади про батька – “Матеріали до біографії Євгена Чикаленка”, переклади художніх творів відомих авторів, також публікувалась у журналах “Жіноча доля”, “Жінка”, “Нова хата”, була зарубіжним кореспондентом цих видань. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), там виявила один із двох відомих першодруків Ю. Дрогобича, також викладала в університеті.

3. Чикаленко Вікторія Євгенівна (1887–1964) – перекладач, художниця, дочка Є. Чикаленка, дружина О. Скорописа-Йолтуховського. Закінчила Міланську академію мистецтв, перекладала літературу природничого змісту (зокрема праці В. Лункевича) з російської мови на українську. Проживала в еміграції у Німеччині разом з чоловіком та сином. Займалася перекладами творів М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка, творів для дітей. Також перекладала з німецької мови, підготувала серію казок з природознавства для дітей.

4. Чикаленко Євгенія (1887–1895) – дочка Є. Чикаленка, померла у дитячому віці, у Перешорах. Її посаг Є. Чикаленко використав на українські громадські цілі: 25 тисяч рублів переслав у Львів на будівництво Академічного дому, матеріально підтримував часопис “Киевская старина”.

5. Чикаленко Петро Іванович (?–1890) – дядько Є. Чикаленка, його опікун після смерті батька у 1871 р. Перебував на державній службі в Ананьївському повітовому суді, потім працював у Дворянському депутатському зібранні в Херсоні.

6. Чикаленко Харлампій Іванович (1829–1871) – батько Є. Чикаленка. Перебував на державній службі в Ананьївському повітовому суді (до реформи судів 1864 р.). Вийшов у відставку секретарем суду, що давало йому тоді ценз на мирового суддю. Одружився у 1858 р. з О. Краєвською, дочкою попереднього секретаря Ананьївського повітового суду. У подружжі мали трьох дітей – Івана, Євгена та Галину. Вийшовши у відставку, успішно займався господарством у родинному маєтку Перешори.

7. Йдеться про нинішнє село Троїцьке, Любашівського району, Одеської області (у минулому мало назви – Свято-Троїцьке (Святотроїцьке), Волхонське (Волохонське). З ХІХ ст. було волосним центром Ананьївського повіту.

8. Йдеться про прадіда Івана Михайловича Годорожя-Чикаленка. За “Спогадами” Є. Чикаленка, він народився у к. ХVІІІ ст. на “вольностях” Запорозьких, в зимівнику на р. Саксагані (тоді – на Катеринославщині). Малим хлопцем, разом з мамою та родичами, переїхав на Херсонщину, де родина була приписана до Бузького Козачого Війська. Служив урядником у війську. Багато років був церковним старостою у с. Перешорах. Мав велике скотарське господарство: коней, овець. Помер та похований у Перешорах.

9. “Мій батько переконаний був, що «бан» – це прізвище того діди́ча, що з його дочкою оженився мій прадід Іван Михайлович, але в описі земель, що відійшли Росії по «Кучук Кайнарджійському» миру, що друкувався в працях «Одесского Общества изследов[анія] Исторіи», є згадка, що в тих околицях був баном грек Екзандріту. Чи не з одною з його численних дочок оженився мій прадід. Кожна з дочок дістала як віно землю, і землю ту всі називали за моїх часів – бановою, і всі родини зятів того «бана» утримували свідомість свого посвоячення, але ворогували між собою, бо в’орювались один в землю другого, а що грямиці були дуже довгі, то весь час важко було услідити і оборонитись” (*примітка автора*).

10. Є. Чикаленко у “Спогадах” писав, що його дід Іван одружився з дочкою землевласника Пантелеймона Бана, Тодосією, і взяв за неї віна – 150 десятин землі. П. Бан був виселенцем із Румунії (*Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 33*).

11. Домен – від *латин.* *dominium* – володіння.

12. Є. Чикаленко писав у “Спогадах”, що він був у добрих взаєминах із Юхимом Полтарескулом та хрестив його небогу. Ще він згадував, що малим хлопцем позичав у Юхима “Кобзар” Т. Шевченка празького видання. Цю книжку малограмотний Полтарескул придбав за 25 рублів (*Чикаленко Є. Спогади... – С. 123*).

13. Барда – діалектна назва сокири особливої форми; у гуцулів так називалася теслярська сокира з широким лезом.

14. Гембель – розмовна назва рубанку, різального інструменту для ручного стругання деревини та деревних матеріалів.

15. Шершенка – столярний інструмент, рубанок “шерхебель”. Складається з дерев’яної колодки, в яку вмонтований залізний різець, який закріплений дерев’яним клином, що регулює товщину стружки.

16. За “Спогадами” Є. Чикаленка, Д. І. Лужанський походив з місцевих перешорських селян, служив у їхньому маєтку управителем 20 років. Освічена людина, цікавий співрозмовник Є. Чикаленка, співзасновник у Перешорах кредитового товариства (*Чикаленко Є. Спогади... – С. 129*).

17. Мабуть, йдеться про засіки, в які зсипали полюву.

18. “Манійка” – хімічна фарба для великодніх яєць та тканин.

19. Село Майнова було розташоване в Ананьївському повіті Херсонської губернії. Мало козацьку історію: у селі певний час стояв козацький полк. Нинішня назва

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

села – Новогеоргіївка, воно розташоване за 7 км від Ананьєва та за 13 км від станції Жеребкове на лінії Одеса–Помічна.

20. Керниця – криниця.

21. Мабуть, йдеться про нинішнє село Покровку, розташоване на півдні Любашівського району Одеської області, неподалік автошляху Київ–Одеса. У XIX ст. у селі був маєток поміщика Кондрацького, який у 1911 р. збудував храм Св. Івана Богослова, що став окрасою села. За прізвищем поміщика село носило народну назву – Кондрацьке.

22. У “Спогадах” Є. Чикаленка знаходимо дані, що це село тоді межувало із Перешорами і в 1840-х роках у нього було переселено чимало росіян із Тульської губернії (с. 37). Переселенці зберегли обшинне господарство та свою мову, чим істотно відрізнялись від місцевих людей.

23. Йдеться про овець Фальц-Фейна Фрідріха Едуардовича (1863–1920). Ф. Фальц-Фейн – поміщик, барон, заснував у 1883 р. заповідник “Асканія-Нова”. У напівпустельному степу виростив сад, організував зоопарк, акліматизував десятки видів диких тварин і птахів, звезених з усіх континентів планети. Практично всі свої прибутки від продажу овець і шерсті (20–40 тис. рублів на рік) Фальц-Фейн витрачав на заповідник; провів в Асканію водогін, телеграф, телефон, електрику, збудував пошту й лікарню, зібрав велику бібліотеку.

24. Йдеться про місцевого селянина, який періодично працював старшим робітником у господарстві Є. Чикаленка.

25. Йдеться про власника маєтку, що межував із маєтком Є. Чикаленка у Перешорах, П. А. Кондрацького, інженера за фахом. П. Кондрацький був членом Ананьївської земської управи та кумом Є. Чикаленка. Через нього останній передав українські книжки до земських бібліотек повіту.

26. Десятинщики – особисто вільні селяни, які орендували подесятинно землю у поміщиків, не за гроші, а за частину врожаю.

27. Йдеться про єврейське свято Пурим, Пур, встановлене на згадку про порятунок перських євреїв від винищення їх Аманом, улюбленцем перського царя Ахашвероша (V ст. до н. е.). Єврейка Естер, взята у гарем царя, стала його улюбленою, а потім дружиною. Довідавшись про задуми Гамана знищити євреїв, вона посприяла єврейському повстанню. У це свято прийнято читати сувій Естер (біблійну книгу), в якому оповідається про ці події, усіляко веселитися. Традиційна страва свята – гоменташі, трикутне печиво чи пиріжки з маком чи іншою начинкою, які прийнято називати “вуха Амана”, хоча це – народна етимологія, яка пішла від співзвуччя “мон” (мак) і “Томон” (Гаман) у їдиші. Назва печива широко використовується уже близько двох століть і ввійшла у сучасний іврит.

28. Йдеться про дочку сестри Олени Краєвської (матері Є. Чикаленка) – Олександри Скачевської.

29. Завадський Михайло Адамович (Міхал Завадський; 1828–1887) – український композитор, музичний педагог, піаніст польського походження. У 1862–1863 рр. навчався в Київському університеті св. Володимира. Працював учителем співу в Києві та Кам’янці-Подільському. Автор понад 500 творів, пов’язаних переважно з українськими темами. Серед творів для фортепіано: 12 думок, 42 шумки, 4 запорозькі марші, дві рапсодії, “Українська прядка”, “Спогад про Київ”, “Українські танці ельфів”. Автор пісень (зокрема “Бурлацька” та “Запорожець”). Деякі фортепіанні твори Завадського (зокрема думки та шумки) було видано 1911 р. в Києві.

30. Заремба Владислав Іванович (1833–1902) – український композитор, піаніст і педагог. Від 1862 р. викладав гру на фортепіано та хоровий спів у жіночих пансіонах Києва. Автор пісень і романсів як українською, так і польською мовами, зокрема близько 30-ти вокальних творів на слова Тараса Шевченка (“Музика до Кобзаря”). Переклав для фортепіано низку українських народних пісень.

31. Коципінський Антон (*пол.* Antoni Kocirpiński; 1816–1866) – український і польський композитор, етнограф і педагог. Загальну освіту і виховання здобув у Львові, після чого служив капелмейстером в австрійському військовому оркестрі. У 1845 р. переїхав на Буковину, 1846 – до Кам’янця-Подільського, де викладав музику (теорію, гру на фортепіано). Збирав подільський пісенний фольклор, обробляв найкращі мелодії для голосу з фортепіано і для хору та активно пропагував українські пісні в концертах. Наприкінці 1840-х років жив у Києві. Через пропагування української музики був висланий з України Бібіковим. З 1849 до 1855 р. мешкав і працював у Відні, водночас контролюючи свою музично-торговельну справу у Львові, Кишиневі і Кам’янці-Подільському, у 1855 р. повернувся до Києва. У 1861–1862 рр. були опубліковані його “Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії”, записані українською та польською мовами.

32. Ферії – канікули.

33. Напередодні відзначення 200-ліття Полтавської битви у Києві проводились арешти та обшуки всіх підозрілих. Тоді ж на вокзалі був арештований і Л. Чикаленко при його спробі виїхати у с. Кононівку (тоді – Полтавської губернії, Пирятинського повіту). Незважаючи на заходи Є. Чикаленка добитись правосуддя, хлопча протримали у київській в’язниці тиждень і відпустили тільки після від’їзду з міста царя (див.: *Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917).* – К., 2004. – Т. 1. – С. 58–65).

34. Ляхоцький Антін (1853–1918) – український громадський і культурний діяч, видавець, редактор, публіцист. Псевдоніми: Ляхоцький Кузьма, Кузьма і Сірко (спільно з Ф. Вовком), Олександр Куртієв. У 1878 р. був заарештований, емігрував спочатку до Австро-Угорщини, потім – Швейцарії. Був обраний головою “Української громади” в Женеві. Завідувач української друкарні, заснованої М. Драгомановим.

35. Л. Чикаленко навчався у київській приватній гімназії Г. А. Валькера, заснованій 1896 р. З 1900/01 начального року розташовувалась на вул. Тимофіївській (нині – М. Коцюбинського, 12). У кінці 1903 р. отримала статус повної 8-класної гімназії, у 1909 р. – державної Сьомої київської гімназії. У навчальному закладі викладали професори Й. Леціус, А. Сонні, М. Довнар-Запольський, В. Чаговець.

36. Моріс Лужон (1870–1953) – швейцарський вчений, геолог і морфолог, автор теорії тектонічної будови Альп і Татр. З 1898 р. – професор Лозаннського університету, з 1906 р. і наступні 40 років очолював кафедру геології Лозаннського університету, у 1918–1920 рр. – його ректор. Член Французької академії наук, Польської академії знань. Засновник одиниці вимірювання водопроникності ґрунту – лужон (Lu).

37. Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – український етнограф, археолог, антрополог, громадський діяч. Народився на Полтавщині, навчався в університетах Києва та Одеси. У 1879–1905 рр. – в еміграції у Франції. Працював у наукових і навчальних закладах Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини, Чехо-Словаччини, Болгарії, Італії. У 1903–1905 рр. проводив антропометричні та етнологічні дослідження населення Буковини, Закарпаття й Галичини, а протягом 1905–1915 рр. – населення всієї Наддніпрянської України. Один із перших дослідників палеоліту на території України – Мізинської стоянки на Чернігівщині. Зібрав великий матеріал з

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

етнографії. Автор близько 455-ти праць, брав участь у виданні “Кобзаря” (1876). Послідовник французької антропологічної школи. З 1905 р. жив у Петербурзі, працював приват-доцентом, а потім професором Петербурзького університету, вчитель Левка Чикаленка. Підтримував зв'язки з українськими громадськими й науковими колами.

38. “Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ” – перша енциклопедія українознавства, створена з ініціативи М. Грушевського та видана в 1914–1916 рр. у Петербурзі в 2-х томах (понад 700 сторінок великого формату, численні ілюстрації), за ред. Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського та О. Шахматова. Авторами були українські і російські вчені. Вибух війни перешкодив появі двох наступних томів. Головні статті: з історії українського народу – М. Грушевського; географії України – С. Рудницького; статистики українського населення – О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського; про антропологічні особливості українського народу – Ф. Вовка; про етнографічні особливості українського народу – Ф. Вовка; з історії української мови – О. Шахматова.

39. Ковалевський Максим Максимович (1851–1916) – український правник, соціолог, історик, суспільний і політичний діяч. Закінчив Харківський університет, академік Петербурзької АН (з 1914 р.) та інших численних товариств і академій, професор Московського та Петербурзького університетів, університетів у Стокгольмі, Оксфорді та ін. У 1906 р. на з'їзді землевласників Харківського повіту був обраний депутатом І Державної думи. У 1907 р. – член Державної Ради від академічних організацій і університетів. Виступав за перебудову Росії на принципах автономії неросійських народів, протестував проти переслідування царатом української мови. Засновник партії демократичних реформ. Був активним учасником масонських рухів (1888–1915, Париж).

40. “Л. Чикаленко. Подорож з проф. Хв. Вовком по Волині (“Літопис Волині”. Рік II. 1955, число 2. Канада-США)” (*примітка автора*).

41. Шульгин Олександр Якович (1889–1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. Член Товариства українських поступовців (ТУП), а потім Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ. У 1918 р. – посол УНР в Болгарії. Член делегації УНР на мирній конференції в Парижі. З 1920-х років – в еміграції. Брав участь у емігрантських урядах УНР. Професор Українського вільного університету (УВУ) в Празі. Автор розвідок з історії української державності 1917–1918 рр. і діяльності уряду УНР у вигнанні: “Політика” (1918), “Державність чи Гайдамаччина” (1931), “Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині” (1934), “L'Ukraine contre Moscou, 1917” (1935); соціологічних і історіософічних праць. Автор статей в “УЗЕ” і “ЕУ” (доба Центральної Ради та Гетьманщини), у наукових збірниках та журналах – в паризькому “Тризубі”, “Promethee” (1926–1938), “La Revue de Promethee” (1938–1940), “Українській літературній газеті” (1956–1960) та ін.

42. Руденко Сергій Іванович (1885–1969) – український та російський археолог, антрополог і етнограф, учень Федора Вовка. Його перу належить понад сотня публікацій з різних галузей знань: археології, антропології, етнографії, мистецтвознавства, гідрології. З 1904 р. – студент природничого відділення фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету. У 1912 та 1914 рр. разом із Ф. Вовком проводив антропометричні обмірювання мешканців Полтавської та Чернігівської губерній.

43. Колектування – збирання.

44. Тобто неуком, від *пол. laik* – профан.

45. Йдеться про Сварика Василя Михайловича (1875–1965) – українського військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР. З 1923 р. жив у Франції, де й помер 28 квітня 1965 р.

46. Зворикін Володимир Кузьмич (1888–1982) – американський винахідник російського походження. Працював у Сполучених Штатах Америки у сфері телебачення. Випускник Петербурзького технологічного інституту, закінчив його 1912 р. з дипломом інженера-електрика. У 1919 р. емігрував до США, з 1929 р. – співробітник фірми “Radio Corporation of America”, очолював її лабораторію електроніки. У грудні 1923 р. розробив схему електронного телебачення, подав документи на патент, але отримав його тільки 1938 р., після доказу працездатності схеми.

47. Шовгенів Іван Опанасович (1874–1943) – український гідротехнік і меліоратор. Закінчив Санкт-Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення (1899). З січня 1911 р. – доцент, викладач за курсом водних сполучень Петербурзького політехнічного інституту. Керував гідротехнічними роботами в Росії і меліораційними в Туркестані. У 1918–1920 рр. – професор Київського політехнічного інституту, директор департаменту водного та шосейного господарства Міністерства шляхів УНР/Української держави. Емігрував до Чехо-Словаччини. У 1922–1928 рр. професор Української господарської академії у Подєбрадах та її перший ректор. З 1929 р. у Польщі. Брав активну участь у житті української громади і працях Українського наукового інституту.

48. Тургенєв Іван Сергійович (1818–1883) – російський письменник.

49. Очевидно, йдеться про село Шаболтасівку (нині Сосницького району, Чернігівської області).

50. Памво Беринда (народився не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст.). Очевидно, походив із Прикарпаття, культурний і просвітницький діяч, автор віршів, передмов і післямов до книг, гравюр. Часто приховував своє ім'я за вміщеною у деяких виданнях монографією “ПБМ”, тобто “Памво Беринда – монах (або «майстер»)”. Блискучий знавець церковнослов'янської мови. У 1614 р. очолив друкарню Львівського братства, видав “Іоанна Златоуста книга о священстві”. Мабуть, Левко мав на увазі книгу Беринди “Лексикон словеноросійський”; перше видання побачило світ 1627 р. на кошти самого автора. Словник складався з двох частин: перша містила церковнослов'янські слова та їх переклади на розмовну мову, а друга – власні назви з біблійної історії у перекладі на українську мову. “Лексикон” містив бл. 7 тис. слів, поєднуючи в собі елементи етимологічного, тлумачного й енциклопедичного словників.

51. Йдеться про Ге Миколу Миколайовича (молодшого) (1857–1938) – громадсько-культурного діяча, публіциста, художника. Навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. Під час Української революції 1917–1921 рр. обстоював право України на суверенність, опублікував на цю тему низку статей у франкомовній пресі (зокрема у “Journal de Genève” – “Женевській газеті”). Шовіністичні кола російської еміграції звинуватили Ге у зрадництві, назвали його “ворогом російського народу”. Як речник від Українського Червоного Хреста у квітні 1921 р. брав участь у роботі 10-ї конференції Міжнародного Червоного Хреста у Женеві. Співпрацював з українським тижневиком у Парижі – “Тризуб”, викладач Паризької школи східних мов, цікавився славістикою.

52. Насправді з Катериною Іванівною Забілою (1858–1918) був одружений не батько М. Ге-молодшого, а його молодший брат – Петро Миколайович. К. І. Забіла походила із Чернігівщини і була молодшою сестрою Н. І. Забіли-Врубель. У 1880-ті роки

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

родина Петра мешкала на батьківщині дружини: у Ніжині, Гирівці, Борзні, звідки переїхала до Петербурга.

53. Є. Чикаленко писав у “Щоденнику” за 1906–1907 рр., що Левка тоді арештували як голову українського університетського гуртка українознавства (*Чикаленко Є. Щоденник*. – С. 143). Із пояснення Левка охранці (публікувалось Є. Чикаленком у його “Щоденнику”) стають відомими причини й обставини арешту Левка та його виключення з університету (Там само. – С. 147–148).

54. Йдеться про Російське географічне товариство – всеросійську громадську організацію науково-просвітницького характеру. Засновано 18 серпня 1845 р. імператором Миколою I в Санкт-Петербурзі. Основною метою засновників товариства було збирання й поширення географічних, статистичних та етнографічних відомостей про Росію. Найпомітнішими дослідженнями у дореволюційний період діяльності РГТ стали етнографічні дослідження експедицій П. П. Семенова-Тянь-Шанського, М. М. Пржевальського, М. М. Миклухо-Маклая. РГТ як самостійна громадська організація проіснувало до 1938 р. У квітні 1938 р. товариство було підпорядковано Академії наук СРСР і проіснувало у такому статусі до 1992 р.

55. Йдеться про російське Антропологічне товариство при Імператорському С.-Петербурзькому університеті. Засновано 28 лютого 1888 р. попечителем С.-Петербурзького навчального округу. Перший його голова – професор геології та мінералогії О. Іностранцев. Завдання товариства – досліджувати населення Російської імперії в анатомічному, етнографічному та археологічному напрямках, збирання антропологічних колекцій, встановлення тісних наукових контактів між науковцями різних регіонів. З 1911 р. головою товариства став Ф. Вовк, тоді – приват-доцент С.-Петербурзького університету та викладач у ньому курсів антропології та етнографії. Членами РАТ стали учні й Ф. Вовка – О. Алешо, Є. Артюхов, В. Баталін, Г. Бонч-Осмоловський, П. Єфименко, Д. Золотарьов, Л. Капіца, М. Кондрашенко, Б. Крижановський, С. Руденко, Л. Чикаленко та ін. Товариство видавало науковий неперіодичний часопис – “Річник”. Члени товариства брали участь у міжнародних наукових заходах.

56. Йдеться про Етнографічний відділ Російського музею ім. імператора Олександра III. Заснований царем Миколою II його Іменним указом від 13 (25) квітня 1895 р. у пам’ять про його батька – Олександра III. У 1934 р. став Російським етнографічним музеєм.

57. Єфименко Петро Петрович (1884–1969) – дослідник палеоліту, слов’янської археології та етнографії, доктор археології (1934), професор, академік АН УРСР (1945), почесний член Королівського антропологічного інституту Великої Британії та Ірландії (1943), Міжнародного союзу істориків (1958), Італійського інституту доісторії й праісторії у Флоренції (1960). Походив з родини відомих істориків Петра Савича та Олександри Яківни Єфименків. У 1904–1906 рр. – студент історичного факультету Харківського університету, 1906 виключений за революційну діяльність. У 1906–1912 рр. навчався на фізико-математичному факультеті (природознавчий відділ, спеціальність – “доісторична археологія”) Петербурзького університету, по закінченні якого залишений там в аспірантурі. Брав участь у Харківському (1902) і Катеринославському (1905) археологічних з’їздах. Тоді ж написав свої перші наукові праці. 1906 р. за підготовку покажчика літератури з історії, археології та етнографії Харківської губернії удостоєний премії імені О. О. Потебні. Здійснив дворічну (1913–1915) навколосвітню подорож, відвідав наукові центри і музеї Західної та Південної Європи, Північно-Східної Африки, Південної Азії, Китаю та Японії.

1915 р. обраний членом Російського географічного, антропологічного й археологічного товариств. Археологічні дослідження проводив на ріках Оскол і Сіверський Донець, під Воронежем (1926–1927), у Середньо-Волзькій експедиції (1927–1928), у Татарстані. Досліджував ананьєвську культуру (1943). Очоловав багаторічну експедицію “Великий Київ”. Автор понад 80-ти наукових праць. Був керівником колективної праці – “Нариси стародавньої історії Української РСР” (К., 1957).

Інна Старовойтенко (Київ). Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

У публікації вперше друкуються уривки спогадів Левка Чикаленка (1888–1965), відомого українського вченого, публіциста, учасника студентського руху у Петербурзі, політичного діяча доби Української революції та еміграції, старшого сина Євгена Чикаленка. Вони відображають окремі цінні факти про походження роду Чикаленків, початок світосприйняття автора, його дитячі пригоди, комунікацію як з рідними, так і працівниками у господарстві. У спогадах – і цінні сюжети про родинний маєток Чикаленків у с. Перешори, на Херсонщині, його власників, забудову двору, господарські споруди, колоритних робітників, події, які врізались у пам'ять автора. В інших фрагментах відображено епізоди зі студентського життя Левка: його повернення із Лозанни в 1909 р. на батьківщину, навчання у С.-Петербурзькому університеті, знайомство із Ф. Вовком, початок археологічних та антропологічних студій тощо.

Ключові слова: Левко, спогади, Ф. Вовк, студентські роки, археологічні студії.

Inna Starovoitenko (Kyiv). Excerpts from the Memoir Heritage of Levko Chykalenko: Memoires of His Childhood and Student Years

The paper publishes excerpts from the memoirs of Levko Chykalenko (1888–1965), a famous Ukrainian scholar, publicist, and participant in the student movement in St. Petersburg, who was also a political figure in the Ukrainian revolution and emigration, and the eldest son of Yevhen Chykalenko. The documents describe valuable developments on the origin of Chykalenko's family, its estate in the village of Pereshory in the Kherson region, its owners, buildings, economy, workers, the author's worldview, his childhood adventures, communication with both relatives and ordinary people who worked on the farm. Other fragments present episodes from Levko Chykalenko's student life: his return from Lausanne in 1909 to homeland, study at St. Petersburg University, acquaintance with Fedir Vovk, the beginning of archeological and anthropological studies, and so forth.

Keywords: Levko, memoirs, Fedir Vovk, student's years, archeological studies.